

Literatuur als verbinder

Een theoretisch onderzoek naar de verhouding tussen de effecten van lezen en een levensbeschouwelijke visie op het aangaan van contact

Annelies Isabelle (Lisa) Hage

E-mailadres: lisa.hage@uvh.nl

Studentnummer: 1032232

Thesis bij de module M3-MT

‘Master Thesis’

Universiteit van Humanistiek

Aantal woorden: 19684 woorden

10 juli 2024

Voorwoord

Als kind kon ik volledig opgaan in het verhaal en verslond ik boeken. Het was dan ook niet bijzonder dat ik in 2016 begon ik aan een bachelor Nederlands en deze in 2019 vervolgde met een master in hetzelfde vakgebied. Midden in de eerste coronalockdown in juni 2020 besepte ik echter dat ik Nederlands niet voor de boeken maar voor de verhalen studeerde. De plotselinge chaos die de pandemie in de wereld bracht, deed ook mijn eigen ideeën wankelen.

Die verhalen die ik zo mooi vind – realiseerde ik me – bestaan vooral in mensen. In mensen zijn de verhalen veelal niet mooi afgerond. Ze leiden vaak niet naar één duidelijke ontknoping toe en bevatten te pas en te onpas allerlei (on)gewenste plotwendingen. Mijn nieuwsgierigheid naar die verhalen bracht mij hier; op de UvH en elders werkzaam als geestelijk verzorger. In mijn werk poog ik samen met anderen hun verhalen (weer) vorm te geven en te ontrafelen, zonder ze glad te strijken.

Maar, voordat ik na de zomer met het laatste vak kan beginnen, wilde ik eerst nog mijn eigen wetenschappelijke disciplines combineren in dit onderzoek. Ik wilde ze samen laten komen omdat ze in mij ook samen bestaan. Daarnaast wilde ik de verhalen uit het boek, zoals ik deze door Neerlandistiek heb geleerd te bestuderen, weer meer centraal zetten. Met deze thesis hoop ik dan ook een – voor mij zo bekende – brug te slaan tussen de Neerlandistiek en de Humanistiek; een academische brug die verder onderzocht kan worden en een praktische brug waarbij literatuur kan worden ingezet bij het werken met levensvragen.

Samenvatting

Deze scriptie onderzoekt de mogelijke invloed van het lezen van literatuur op het contact tussen de lezer en anderen vanuit een levensbeschouwelijk perspectief. Hierbij worden de theorieën van transformatieve reading en bibliotherapie gekoppeld aan Martin Bubers ideeën over menselijke verbondenheid. De hoofdvraag van het onderzoek is: hoe verhoudt het effect van lezen, zoals geformuleerd in transformatieve reading- en bibliotherapie-onderzoeken, zich tot Bubers ideeën over menselijke verbondenheid?

In het eerste hoofdstuk wordt de invloed van lezen op lezers besproken. Literatuur blijkt emoties op te roepen en lezen kan leiden tot herkenning, identificatie en inzicht. Door deze emoties kan het zelfconcept van lezers veranderen en de *theory of mind* van lezers vergroten. Als lezers een sterkere connectie met personages aangaan, kunnen de effecten van lezen ook sterker worden.

Het tweede hoofdstuk gaat in op Bubers theorieën over contact tussen mensen aan de hand van zijn boek *Ich Und Du*, waarbij hij de grondwoorden 'Ik-Jij' en 'Ik-Het' gebruikt. Deze grondwoorden beschrijven hoe mensen zich tot de wereld en anderen verhouden. Het 'Ik-Jij'-grondwoord beschrijft een relatie van wederzijdse erkenning en verbondenheid, terwijl het 'Ik-Het'-grondwoord betrekking heeft op het gebruik en ervaren van de wereld en anderen als objecten. Buber stelt dat mensen beide grondwoorden nodig hebben om de zin van het leven te vinden. Daarnaast speelt het 'centrale Jij' een belangrijke rol om de verbondenheid die in het Ik-Jij-grondwoord ontstaat om te zetten in echte menselijke verbondenheid.

In het derde hoofdstuk worden de concepten van transformatieve reading en bibliotherapie gekoppeld aan Bubers theorieën. Er wordt gesteld dat de effecten van het lezen van literatuur, zoals die in *transformative reading*-onderzoeken zijn aangetoond, zowel met het Ik-Het- als met het Ik-Jij-grondwoord te maken hebben. De effecten van lezen hebben te maken met het Ik-Het-grondwoord omdat literatuur de *theory of mind* helpt te vergroten, waardoor zij anderen beter leren begrijpen. Aan de andere kant hebben de effecten van lezen te maken met het Ik-Jij-grondwoord. De reden hiervoor is dat lezen gevoelens oproept, lezen leidt tot zelfreflectie en personages de rol van de centrale Jij aan kunnen nemen.

De conclusie van deze scriptie is dat het lezen van literatuur mogelijk kan ondersteunen bij levensvragen over contact tussen het ik en anderen. De verhouding tussen *transformative reading*-onderzoek en Bubers theorieën geeft aanleiding om de effecten van lezen op levensvragen verder te onderzoeken in een empirische setting. Literatuur zou theoretisch gezien namelijk kunnen worden ingezet bij ondersteuning bij levensvragen.

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Samenvatting	3
Inleiding	6
<i>Aanleiding en probleemstelling</i>	6
<i>Onderzoeksdoel</i>	8
<i>Hoofd- en deelvragen</i>	8
<i>Relevantie</i>	9
Wetenschappelijke relevantie	9
Maatschappelijke relevantie	10
Hoofdstuk 1: Transformative reading	12
<i>Introductie deelvraag</i>	12
<i>De effecten van lezen</i>	12
De voorwaarden voor de effecten van literatuur	12
De effecten van literatuur	15
De reden dat literatuur effect kan hebben	16
<i>De personages en de lezer</i>	17
Personagebeschrijvingen	18
Parasociale interacties	19
Mentale modellen	20
<i>Conclusie deelvraag</i>	23
Hoofdstuk 2: Buber	25
<i>Introductie deelvraag</i>	25
<i>Inleiding Buber</i>	25
<i>Het ontstaan van de grondwoorden</i>	26
<i>De grondwoorden</i>	28
Ik-Jij	28
Ik-Het	30
<i>Verbondenheid</i>	33
De centrale Jij	34
<i>Conclusie deelvraag</i>	36
Hoofdstuk 3: Vergelijking	37
<i>Introductie deelvraag</i>	37
<i>Twee voorwaarden aan de vergelijking</i>	37

<i>Lezen en de grondwoorden</i>	39
Lezen en het Ik-Het-grondwoord.....	39
Lezen en het Ik-Jij-grondwoord.....	42
<i>Conclusie deelvraag</i>	45
Conclusie en discussie	47
<i>Conclusie</i>	47
Lezen en levensvragen.....	48
<i>Discussie</i>	49
Literatuurlijst	51

Inleiding

Aanleiding en probleemstelling

Kunst raakt ons. Iedereen die tijdens een mooie film wel eens een traantje weg heeft gepinkt, kan dat beamen. Maar niet alleen een film kan raken. Ook beeldende kunst, muziek en literaire werken kunnen emoties oproepen. Aristoteles stelde dat de emoties die bij kunst - in zijn geval theater - worden ervaren zelfs tot loutering van de toeschouwer kunnen leiden. Deze veronderstelling, die nu algemeen bekend staat als 'catharsis' (DBNL, 2012), vormt misschien wel de basis van hedendaags onderzoek naar het effect van kunst op de toeschouwer.

Tegenwoordig wordt vanuit verschillende onderzoeksterreinen aandacht besteed aan het effect van kunst op de toeschouwer. Binnen de letterkunde wordt hieraan aandacht besteed door *transformative reading*- en bibliotherapie-onderzoek. Bibliotherapie is een onderzoeksterrein dat vanuit psychotherapeutisch en psychologisch perspectief in kaart brengt welk positief effect het lezen van literatuur heeft op de lezer. Uit Nederlandse empirische onderzoeken van Emy Koopman blijkt dat lezen onder andere herkenning, identificatie, inzicht en de eerder genoemde catharsis teweegbrengt. Naast deze min of meer directe effecten kan ook de afleiding die een boek biedt ondersteunend werken (Koopman, 2014, pp. 70-72). De *transformative reading*-onderzoeksgroep, in Nederland gerepresenteerd door onderzoeker Olivia Fialho, bouwt voort op deze vastgestelde helende werking van literatuur, door te onderzoeken wat literatuur bij de lezers teweegbrengt en welke transformerende rol literatuur in hun leven speelt of heeft gespeeld. Uit hun onderzoek blijkt dat lezen bij de lezer kan leiden tot meer inzicht in anderen en zichzelf. Daarnaast kan lezen door transformerende ervaringen worden verheven tot een activiteit met een unieke betekenis in het leven van de lezer en kan lezen van literatuur ervoor zorgen dat het begrip van de lezer over diens eigen positie in de wereld wordt verdiept. Dit empirische onderzoeksterrein zoekt nu antwoord op de vraag in welke sociale contexten transformerend lezen kan worden ingezet (Fialho, 2019, pp. 2-9).

Een veld dat nog niet eerder met deze onderzoeken in verband is gebracht is het levensbeschouwelijke domein. Toch zijn de bovengenoemde effecten van lezen in verband te brengen met zingevingsvragen en -behoeften. Zo doen de effecten van literatuur denken aan een aantal van de door Peter Derkx geformuleerde zingevingsbehoeften. Derkx beschrijft in zijn boek *Humanisme, zinvol leven en nooit meer 'ouder worden'* (2011) zeven zingevingsbehoeften: doelgerichtheid, morele rechtvaardiging, eigenwaarde, competentie, begrijpelijkheid, verbondenheid en transcendentie. De laatste twee thema's richten zich op de manier waarop een persoon contact heeft en ervaart met anderen en met het grotere geheel. Het thema verbondenheid wordt in de Kwaliteitsstandaard Levensvragen verduidelijkt met de vraag "Voel je je

verbonden met anderen?”. Transcendentie wordt verduidelijkt met de vraag “Voel je je deel van een groter geheel (kan religie zijn) of verlang je daarnaar?” (Expertisenetwerk Levensvragen en Ouderen et al., 2015).

Zowel verbondenheid als transcendentie zijn lastig concreet te definiëren. De door Derkx aangehaalde auteurs Smaling en Alma definiëren het begrip verbondenheid breed: het begrip omvat meer dan de behoefte aan interactie met mensen die dicht bij je staan. Het “kan ook tot uiting komen in burgerschap of het werken aan mondiale humanisering” (Derkx, 2011, p. 122). Tevens spreken deze auteurs over verbondenheid met *het* andere. De manier waarop iemand contact heeft en maakt met anderen, de wereld of ‘het’ kan in verband worden gebracht met het werk van Martin Buber (1878-1965). Deze Joods-Duitse filosoof kan worden beschouwd als de grondlegger van de dialogische filosofie. In zijn boek *Ich und Du* (1923/2023) introduceert hij de woordparen *Ich-Du* (Ik-Jij) en *Ich-Es* (Ik-Het), om te verdiepen dat een mens zich altijd op een bepaalde manier tot de wereld verhoudt. Het Ik-Het-grondwoord kan daarbij worden beschouwd als een monoloog – hoewel er contact is met anderen gaat de ‘ik’ geen connectie aan met de ander. Bij het Ik-Jij-grondwoord is er wel sprake van een dialoog en is er een echte connectie tussen de ‘ik’ en de ‘ander’. Buber betreft bij deze grondwoorden ook een transcendentie en verbinding met God. De Ik-Jij-connectie met God heeft daarbij de voorkeur boven de Ik-Het-connectie, die vaak door verwachtingen en ideeën bij mensen ontstaat (Van Belle, 2018, pp. 21-24). Hoewel Derkx de verbondenheid met ‘het’ andere niet verder uitdiept, geeft Bubers uitwerking van deze concepten interessante aanleiding voor een onderzoek in literatuur. Als Bubers gedachtegang door wordt getrokken, zou bijvoorbeeld ook sprake kunnen zijn van een verbondenheid tussen bijvoorbeeld de lezer en de personages. De hierboven beschreven effecten van lezen die blijken uit literatuurwetenschappelijk onderzoek hangen hier op een of andere manier mee samen.

Ook het begrip ‘transcendentie’ is lastig eenduidig te definiëren. Voor Derkx is transcendentie gelieerd aan verbondenheid. Zo schrijft hij dat bij een gevoel van verbondenheid in ieder geval sprake moet zijn van een positieve waardering van de ander of het andere. Deze positieve esthetische ervaringen zouden bij kunnen dragen aan een ervaring van transcendentie (Derkx, 2011, pp. 122-127). Transcendentie is dus vervlochten met verbondenheid stelt Derkx. Zo schrijft hij: “verbondenheid met het andere, en sociale verbondenheid met een of meer andere personen die als ander(s) steeds weer overstijgen wat van mij is en mij vertrouwd is, is dus een aspect van transcendentie” (2011, p. 125). Derkx voegt daar een positieve esthetische waardering van het andere of de ander als noodzakelijke component aan toe. Het is onduidelijk of het in dit geval ook om relaties met fictieve anderen gaat en of literatuur zou kunnen leiden tot deze transcendente vorm van verbondenheid.

Derkx beschrijft zeven levensvragen, waarvan twee te maken hebben met contact tussen het ik en anderen. Deze vragen sluiten aan bij de levensbeschouwelijke theorie van Buber, die zich richt op de manier waarop contact met anderen een mens tot mens maakt en hem of haar vormt: hoe beïnvloeden anderen wie wij zijn? Het is een vraag die aansluiting vindt in de uitkomsten van onderzoeken binnen het vakgebied van *transformative reading*. Literatuur blijkt sociale aspecten van mensen te beïnvloeden. In die zingevingsvragen van Derkx die zich richten op daar waar het contact tussen het ik en de ander plaatsvindt, lijken de twee disciplines van zingeving- en literatuuronderzoek elkaar te raken. Dit raakvlak is nog niet eerder onderzocht. De vraag blijft dan ook hoe het domein van de literatuur en het domein van de levensbeschouwing zich tot elkaar verhouden en of zij verenigbaar zijn.

Onderzoeksdoel

Dit onderzoek zal zich op dit kennishiaat richten en kent een tweeledig doel: enerzijds betreft het een kennisdoel waarbij wordt getracht om de disciplines van levensbeschouwelijk en literatuuronderzoek te verenigen. Hiermee onderschrijft dit onderzoek het streven van de UvH om interdisciplinair onderzoek te verrichten. Ten tweede heeft dit onderzoek het kennisdoel dat zich richt op de (mogelijke) inzet van literatuur bij levensvragen. Het onderzoek kan een theoretische onderbouwing geven voor empirische onderzoeken naar methodologieën van bijvoorbeeld geestelijke verzorging. Dit onderzoeksdoel sluit aan bij mijn eigen streven mijn achtergronden in de Neerlandistiek en Humanistiek te verenigen en mijzelf te scholen voor de inzet van literatuur in mijn functie als geestelijk verzorger in de ouderenzorg. Het onderzoek sluit daarnaast aan bij het onderzoek naar de methodologie van geestelijke verzorging, aangezien het een nieuwe mogelijkheid verkent.

Hoofd- en deelvragen

Om deze doelen te behalen zal de verhouding tussen de twee disciplines in deze thesis worden onderzocht door middel van de volgende vraag: hoe verhoudt het effect van lezen op contact van de lezer met anderen zoals geformuleerd in *transformative reading*- en bibliotherapie-onderzoek zich tot Bubers ideeën over het contact tussen het ik en de ander?

Deelvragen voor dit onderzoek zijn:

- 1. Hoe leidt lezen volgens *transformative reading*- en bibliotherapie-onderzoeken tot een contact tussen de lezer en de personages en hoe vertaalt dit zich naar contact tussen de lezer en andere mensen?**

Om deze deelvraag te beantwoorden, zet ik in het eerste hoofdstuk uiteen hoe *transformative reading*- en bibliotherapie-onderzoeken het effect van lezen beschrijven, welke voorwaarden hieraan voorafgaan en hoe dit tot stand komt. Hierbij maak ik gebruik van onderzoeken uit het *transformative reading Program*

en bibliotherapie-onderzoeken van onder andere Emy Koopman. Daarnaast zal ik onderzoeken welke rol personages spelen in de totstandkoming van de effecten van lezen. Er zullen verschillende manieren worden beschreven waarop lezers naar personages kijken en wat het effect is van deze beschouwingen en hoe deze verbondenheid invloed heeft op het contact dat een lezer ervaart met andere mensen.

2. Wat zijn de ideeën van Buber over contact tussen het ik en de ander en de totstandkoming daarvan?

Deze vraag wordt voornamelijk beantwoord aan de hand van het boek *Ik en jij* van Buber (1923/2023). Ik zal hierbij onderzoeken hoe Buber contact met anderen definieert en hoe hij denkt over de totstandkoming en effecten daarvan. Ook zal ik in kaart brengen of hij mogelijke facilitators noemt voor het creëren van contact. Deze deelvraag vormt samen met de eerste deelvraag een tweeluik dat nodig is om de derde deelvraag te beantwoorden.

3. Hoe verhouden deze ideeën over contact tussen het ik en anderen van enerzijds *transformative reading* -onderzoek en anderzijds Buber zich tot elkaar?

Om antwoord te geven op deze laatste deelvraag zal ik de twee voorgaande perspectieven op het contact tussen mensen tot elkaar verhouden. Ik zal de verschillen en overeenkomsten beschrijven en de betekenis van deze overeenkomsten en verschillen duiden. Door deze perspectieven tot elkaar te verhouden, ontstaat een antwoord op mijn hoofdvraag. Door de theoretische aard van het onderzoek is er geen close reading-analyse van een literair werk mogelijk. Zoals uit hoofdstuk 1 blijkt is het effect van het lezen van literatuur afhankelijk van de persoonlijke ervaringen van de lezer. Hierdoor zijn enkel door grootschalige empirische onderzoeken uitspraken te doen over wat een bepaald literair werk voor een lezer kan betekenen.

Door deze verhouding te exploreren, draagt dit onderzoek bij aan het kennisdoel om meer te weten te komen over de potentiële inzet van literatuur in levensbeschouwelijke context en een brug te slaan tussen literatuurwetenschappelijke en levensbeschouwelijke onderzoeksterreinen.

Relevantie

Wetenschappelijke relevantie

De wetenschappelijke relevantie van het onderzoek is in de literatuurwetenschappelijke en humanistische onderzoeksterreinen te vinden. De actuele vragen uit het *transformative reading*-onderzoek van Fialho richten zich op het verkennen van de

specifieke sociale contexten waarin literatuur kan worden ingezet om transformatie teweeg te brengen (2019, p. 9). *Transformative reading* en levensbeschouwing zijn nog niet eerder met elkaar in verband gebracht. Dit theoretisch onderzoek kan deze verbinding verkennen en zo aansluiten op de behoefte vanuit het literatuurwetenschappelijke onderzoeksterrein.

Dit onderzoek is ook wetenschappelijk relevant voor de ontwikkelingen binnen de hedendaagse humanistiek. In 2022 is de Amsterdam Verklaring uit 1952, waarin de fundamentele principes van het moderne humanisme zijn beschreven, voor de tweede keer bijgewerkt. Sinds dat jaar worden verschillende kunstvormen – waaronder literatuur – expliciet benoemd als bron van levensbeschouwing. Zo stelt de tekst van de Amsterdam Verklaring: “Humanisten streven naar vervulling in hun leven. [...] We koesteren daarom artistieke creativiteit en verbeeldingskracht en erkennen de transformerende kracht van literatuur, muziek en de beeldende en podiumkunsten” (*Humanists International*, 2024). Literatuur kan door deze woorden worden beschouwd als een essentieel onderdeel van het moderne humanisme. Aangezien de Universiteit voor Humanistiek onderzoek doet naar het humanisme (Onderzoek aan de UvH, z.d.) is deze thesis van wetenschappelijke relevantie voor deze universiteit.

Maatschappelijke relevantie

De maatschappelijke relevantie is tweeledig. Literatuur kan mogelijk een instrument worden voor geestelijk verzorgers. Tevens kan literatuur ook zonder begeleiding van een geestelijk verzorger een toegankelijke bron voor ondersteuning bij levensvragen bieden voor lezers.

Vanaf 2021 bestaat de kenniswerkplaats ‘Zingeving en geestelijke verzorging’ (Kenniswerkplaats Zingeving en Geestelijke Verzorging, z.d.). Dit project wordt gefinancierd door het gelijknamige project van ZonMw. Het programma kent twee doelstellingen, waarvan de tweede zich richt op methodieken en interventies (ZonMw, 2022). Binnen het vakgebied worden steeds meer methoden ingezet en onderzocht, waaronder de narratieve methoden van levensverhalen van Ernst Bohlmeijer (2007) en de methodiek van het rituele bad van Job Smit (2015). In deze zoektocht naar methoden voor geestelijke verzorgers is literatuur een nieuw terrein, waar nog niet-onderzochte mogelijkheden liggen. Door deze thesis wordt meer duidelijk over de verhouding tussen literatuur en levensbeschouwing. Het vormt daarmee een opstapje waarbij literatuur als zingevingsmethode kan worden onderzocht en ingezet.

Literatuur kan daarnaast mogelijk ook zonder tussenkomst van een professional worden ingezet. In tegenstelling tot geestelijke verzorging, die voor een beperkte groep mensen toegankelijk en betaalbaar is (Waar Vind Ik een Geestelijk Verzorger 2024), is een boek gemakkelijk en goedkoop in bezit te krijgen. Uit bibliotherapie-onderzoek blijkt dat literatuur voor een bepaalde groep mensen een positief effect kan hebben en een bron

van steun kan zijn. Door te onderzoeken of dit gevonden positieve effect ook te verbinden is aan levensvragen draagt deze thesis bij aan het (mogelijk) inzetten van boeken als toegankelijke en laagdrempelige ondersteuning bij levensvragen.

Hoofdstuk 1: *Transformative reading*

Introductie deelvraag

Aristoteles stelde met zijn begrip ‘catharsis’ al dat kunst iets kan doen met de lezer en veranderingen in gang kan zetten (DBNL, 2012). Deze stelling vormt een vertrekpunt voor veel onderzoek en is algemeen aangetoond. Ook binnen de literatuurwetenschap is hier onderzoek naar gedaan. Uit deze onderzoeken blijkt dat ook literatuur effecten kan hebben voor de lezer. In dit hoofdstuk zal dit precieze effect verder worden beschreven en uitgewerkt.

In het eerste deel van dit hoofdstuk zal worden ingegaan op de algemene effecten van lezen op de lezer. Eerst zal worden beschreven welke voorwaarden aan deze mogelijke effecten zijn verbonden. Daarna wordt beschreven welke effecten lezen kan hebben. Ten slotte zal worden beschreven op welke manier het effect van lezen op de lezer tot stand komt. In het tweede deel zal ik me richten op de rol van personages in de totstandkoming van de effecten van lezen. Achtereenvolgens worden drie wetenschappelijke perspectieven op de beschouwing van personages door lezers beschreven. Hierbij zal worden ingegaan op de beschouwing zelf, de voorwaarden voor deze beschouwing en de effecten van deze beschouwing. Deze beschouwingen zullen worden gekoppeld aan het voorgaande stuk over de algemene effecten van literatuur. Door deze twee delen kan antwoord worden gegeven op de vraag hoe lezen effect heeft op het contact tussen een lezer en anderen, zowel binnen de context van het boek als in het ‘echte’ leven.

De effecten van lezen

De onderzoeken naar de effecten van lezen behoren tot de discipline van de *transformative reading* (transformerend lezen). Het is een interdisciplinair onderzoeksveld dat zich bevindt op het snijvlak van de psychologie en de literatuurwetenschappen. Een vakgebied dat het onderzoek naar transformerend lezen als startpunt beschouwt en vanuit daar op zoek gaat naar de positieve effecten van lezen en teksten is de bibliotherapie. Ook bibliotherapie-onderzoeken richten zich op de effecten van lezen; daarbij wordt het effect van lezen getest bij een lezerspopulatie die kampt met mentale moeilijkheden, zoals rouw of somberheid.

De voorwaarden voor de effecten van literatuur

Uit onderzoek vanuit bibliotherapie en *transformative reading* blijkt dat lezen kan leiden tot een affectieve reactie van de lezer (Koopman 2011, p. 6) die bepaalde effecten teweegbrengt. Affectieve reacties zijn bijvoorbeeld emoties en stemmingen die tijdens het lezen ontstaan en een ‘attitude’ ten opzichte van een tekst. Een concreet voorbeeld hiervan is dat een lezer tijdens het lezen van een verdrietig stuk in een tekst moet huilen. Naast deze affectieve reacties is er bij lezen sprake van een zogenoemde interpretatieve

inspanning (Koopman 2011, p. 6 naar Miall & Kuiken 2002), waarbij de lezer moeite moet doen om het narratief te begrijpen.

Tijdens het lezen wordt de affectieve reactie (mede) gevormd door twee soorten gevoelens: de narratieve gevoelens, die iets zeggen over de herkenning en resonantie die een lezer bij de narratieve gebeurtenissen ervaart en anderzijds de esthetische gevoelens, die iets zeggen over de waardering van de formele en stilistische elementen van een tekst (Koopman 2011, pp. 6-7). Een voorbeeld van esthetische gevoelens is het waardeoordeel dat een lezer geeft over een tekst: deze is wel of niet mooi opgeschreven. De narratieve gevoelens richten zich op het verhaal: dit verhaal is wel of niet leuk. Het effect dat het boek op de lezer heeft, hangt samen met deze emoties: als een lezer positieve narratieve en esthetische gevoelens heeft leidt het lezen tot meer effecten dan als een lezer deze positieve gevoelens niet of in mindere mate ervaart. Positieve narratieve gevoelens zijn hierbij meer van belang dan esthetische gevoelens (ibid., p. 19). Persoonlijke ervaringen van de lezer zijn dus cruciaal: een tekst moet bij een lezer positieve gevoelens opwekken, willen de mogelijke effecten optreden (Koopman 2018, p. 7).

In verschillende onderzoeken zijn de emoties die door lezen bij lezers worden opgeroepen beschreven. Zo blijkt dat het lezen van literatuur zorgt voor empathie en sympathie (Mar et al. 2011, Mar & Oatley 2008). Daarnaast zorgt het voor identificatie (Mar et al. 2011) en herkenning (Koopman 2011). Deze emoties zullen in het onderstaande deel worden uitgewerkt.

Mar et al. (2011) stellen dat het lezen van literatuur allerlei emoties opwekt. Zij sluiten daarmee aan op Koopman (2011) en noemen narratieve en esthetische emoties (Mar et al. 2011, p. 822). In het onderzoek worden echter ook andere emoties genoemd, namelijk emoties van empathie, sympathie en identificatie. Sympathie wordt door Mar et al. gedefinieerd als een emotie waarbij de lezer meevoelt met de gebeurtenissen die personages meemaken (ibid., pp. 822-823). Zo kan een lezer, als deze leest over een auto-ongeluk het gevoel krijgen te willen helpen. Van identificatie is sprake wanneer een lezer zich voorstelt in de positie van een personage te staan. Door identificatie treden er vaker nieuwe emoties op voor een lezer, die hij of zij ervaart door zich meer met een personage te vereenzelvigen (ibid., p. 823). In het voorbeeld van het auto-ongeluk zou een lezer een mentale voorstelling kunnen maken van hoe het is om te helpen als getuige bij een auto-ongeluk. Ook empathie is een emotie die tijdens het lezen kan optreden. Dit lijkt op identificatie, maar dit hoeft niet gelijk aan elkaar te zijn. In tegenstelling tot identificatie is er bij empathie geen gevoel om het personage te willen zijn of op het personage te lijken. Bij empathie ervaart de lezer de emoties zoals deze door de ander – of het personage – ervaren worden (ibid., p. 822-823). In het voorbeeld van het auto-ongeluk zou de lezers zo dezelfde emoties kunnen ervaren als het personage dat het auto-ongeluk meemaakt.

Vanuit bibliotherapie-onderzoek benoemt Koopman ook nog (h)erkenning (2011, p. 5) als emotie die tijdens het lezen ontstaat en veel (positieve) effecten met zich meebrengt. Hierbij herkent de lezer eigen ervaringen in het verhaal wat hij of zij leest. Een lezer herkent in de beschrijving van een auto-ongeluk bijvoorbeeld diens eigen ervaringen met een fietsongeluk of een andere gebeurtenis uit diens leven. Het verhaal erkent daardoor (in sommige gevallen) de ervaringen van de lezer. Het gevoel van (h)erkenning zorgt dat lezers het idee hebben niet alleen te zijn met hun negatieve gevoelens en dat anderen – de personages – hun moeilijkheden begrijpen (Koopman 2011, pp. 5-6). Daarnaast leidt (h)erkenning tot meer inzicht in de eigen situatie van lezers (ibid., p. 17).

Naast deze ‘nieuwe’ gevoelens, die tijdens het lezen kunnen ontstaan, zorgt lezen er ook voor dat gevoelens of ervaringen opnieuw de revue passeren. Zo stelt Koopman dat het lezen van narratieve fictieve teksten bij een klein gedeelte van de lezers tot meer (zelf)reflectie op hun eigen leven leidt (Koopman 2015, p. 439). Hierbij kunnen lezers bijvoorbeeld beter terugkijken op hun eigen ervaringen en reacties op een bepaalde situatie. Naast deze zelfreflectie blijkt dat lezers zich zowel oude gevoelens van hen persoonlijk herinneren als van een groep of gemeenschap waartoe zij behoren (Mar et al. 2011; Mar & Oatley 2008).

Het beleven van bepaalde gevoelens uit een narratief werk kan leiden tot het herbeleven van gevoelens van een ervaring uit het eigen leven, zoals het meemaken van een ongeluk. Deze gevoelens worden daardoor niet enkel herbeleefd, maar ook wat aangepast. De lezer herinnert diens eigen ervaringen namelijk, terwijl de lezer gelijktijdig nieuwe informatie over een soortgelijke gebeurtenis uit het boek krijgt. De eigen ervaringen van de lezer worden beïnvloed door de beschrijvingen uit het boek. Hierdoor kan dit herleven van gevoelens door lezen leiden tot een gegroeid begrip van situaties en een grotere draagkracht van de lezer (Mar et al. 2011, p. 825). Hoewel het begrip ‘catharsis’ hierbij niet wordt genoemd, lijkt het herleven van gevoelens op dit begrip. Catharsis is het ervaren van emoties bij kunstvormen die helend kunnen zijn voor de toeschouwer. Dit is een belangrijk positief effect voor lezers (Koopman 2011, p. 19). Naast het herbeleven van emoties uit het eigen leven kan lezen ook leiden tot het herinneren van emoties uit een ‘collectief geheugen’. Dit idee komt voort uit de Indiase onderzoekstraditie en stelt dat kunst en literatuur mensen in staat stellen emoties van vorige levens te ervaren en te herinneren (Mar et al. 2011, p. 825). Een westerse vertaling van dit concept is het herleven van een herinnering die een concrete situatie overstijgt, maar zich – mede – baseert op een gedeeld verleden en gedeelde ervaringen (ibid., p. 826). Zo kan het lezen van een boek de concrete herinneringen van een lezer zelf overstijgen. Een jonge Nederlandse lezer kan zo de collectieve herinnering van de tweede wereldoorlog herbeleven, terwijl deze die niet zelf heeft meegemaakt. Al deze emoties, zowel de ‘nieuwe’ emoties als de herbeleving van eerder ervaren emoties en gebeurtenissen zijn onderdeel van de affectieve reactie van een lezer.

De effecten van literatuur

De bovenstaande gevoelens creëren mede de affectieve reactie die een lezer tijdens het lezen ervaart. Samen met de interpretatieve inspanning wordt het hierdoor mogelijk dat lezen effecten heeft die een lezer veranderen. Deze affectieve reactie wordt daardoor ook wel beschreven als ‘*self-modifying feelings*’ (Koopman 2011, p. 6), die ontstaan door emotionele, esthetische en narratieve ‘enactment’ (Fialho 2019, p. 7)¹. Zo wordt het mogelijk dat literatuur psychologische effecten heeft.

De *self-modifying feelings* kunnen leiden tot een veranderd ‘sense of self’ (Koopman 2011, p. 6) – of zelfconcept. In een onderzoek bleek dit uit een veranderde persoonlijkheidsbeschrijving: deelnemers bleken de ‘Big five’-persoonlijkheidstest significant anders in te vullen na het lezen van een fictief verhaal. Er was hierbij geen sprake van één bepaalde karaktereigenschap die meer of minder voorkwam, maar een algehele verandering in de beschrijving van de karaktereigenschappen die deelnemers zichzelf toekenden (Djikic et al. 2009, p. 27). Het zelfconcept van de lezers bleek daarmee dus veranderd te zijn.

Ook worden een vergrote *theory of mind* en verbeterde sociale vaardigheden genoemd als reden om literatuur te lezen. Deze *theory of mind* wordt ook als apart genoemd effect van het lezen van literatuur beschouwd. *Theory of mind* is een concept uit de psychologie. Iemand met *theory of mind* kan de mentale staat van andere inschatten en voorstellen (Schlinger 2009, p. 436). De waarden en het perspectief van de ander kunnen door een persoon in beschouwing worden genomen in het kader van een specifieke situatie (ibid., p. 437). Hierbij is een persoon dus in staat om te kunnen inschatten wat er in andere mensen omgaat en waarom anderen mensen op een bepaalde manier op situaties reageren. Een concreet voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld de situatie waarin een kind een hap van een taart neemt en vervolgens wegloopt. Het stuk taart blijft op tafel staan. Terwijl het kind weg is verplaatsen zijn ouders de taart naar de koelkast. Als het kind terugkomt zal het op een bepaalde manier handelen. Iemand met *theory of mind* is in staat om te bedenken dat het kind waarschijnlijk naar de tafel zal lopen, omdat hij niet weet dat zijn ouders de taart hebben verplaatst. Het lezen van literatuur kan invloed hebben op de *theory of mind*. Empirische onderzoeken hebben namelijk aangetoond dat het lezen van fictiewerken, in tegenstelling tot non-fictieboeken, leidt tot een grotere ‘interpersoonlijke gevoeligheid’, ook als er wordt gecorrigeerd voor persoonlijkheidskenmerken en gender (Fong et al. 2013, p. 370). Ook voor jonge kinderen geldt dat zij een vergrote *theory of mind* hebben als zij worden blootgesteld aan kinderboeken (Mar et al. 2010, p. 76). Uit een meta-analyse blijkt ook dat er een – klein, maar significant – verschil is in de sociaal-cognitieve vaardigheden van lezers van

¹ Enactment is moeilijk te vertalen en is op te vatten zoals het beschreven is in het artikel van Polvinen en Sklar (2019): “Enactment” is a cognitive process whereby the world perceived by an individual is brought forth in an interaction wherein the individual is understood to actively explore their environment rather than just passively receive stimuli from it (p. 13).

ficatieboeken, in vergelijking met mensen die niet lezen en mensen die non-fictieboeken lezen.

Lezen lijkt hoofdzakelijk dus twee effecten te kunnen veroorzaken: enerzijds een verandering in hoe lezers zichzelf beschouwen en anderzijds een (kleine) groei in sociaal-cognitieve vaardigheden en de *theory of mind*.

De reden dat literatuur effect kan hebben

Er worden uiteenlopende redenen gegeven waarom literatuur deze effecten kan hebben. Genoemd worden emotionele fluctuaties, de indirecte communicatievorm in een boek (Djikic & Oatley 2014) en de sociale simulatie in het narratief (Djikic & Oatley 2014; Mar & Oatley 2008). Deze redenen zullen hieronder worden uitgewerkt.

Ten eerste leidt lezen tot emotionele fluctuaties. Een lezer kan tijdens het lezen bijvoorbeeld lachen om een grappige passage en een paar bladzijden verder geraakt worden door een schokkende literaire gebeurtenis. Zoals hierboven is beschreven roept lezen allerlei emoties op: de narratieve elementen kunnen onder andere leiden tot empathie en sympathie, de esthetische elementen roepen afhankelijk van het waardeoordeel van de lezer weer andere emoties op. Beide elementen kunnen leiden tot emotionele fluctuaties, die ervoor zorgen dat de – normaliter stabiele – persoonlijkheid van lezers ontvankelijker wordt voor veranderingen. Deze ontvankelijkheid en de bijkomende veranderingen zijn van tijdelijke aard. Als een lezer echter meer resoneert met een literair werk zijn de ontvankelijkheid en de veranderingen ook groter. Hoewel narratieve gevoelens hierboven belangrijker werden genoemd bij het oproepen van een affectieve reactie, zorgen hier juist de sterkere positieve esthetische gevoelens voor meer fluctuaties die een (tijdelijke) persoonlijkheidsverandering kunnen faciliteren (Djikic & Oatley 2014, p. 501). Als stilistische en formele tekstuele aspecten meer naar de voorgrond worden gebracht door de auteur, ook wel foregrounding genoemd, roept een tekst meer esthetische gevoelens op en zo dus ook meer emotionele fluctuaties en (tijdelijke) persoonlijkheidsveranderingen (Djikic & Oatley 2014, p. 501; Koopman 2018, p. 4).

Een tweede reden dat het lezen van literatuur effecten heeft op het zelfbeeld en op sociaal-cognitieve vaardigheden komt voort uit de communicatievorm in een boek. In literaire fictie is namelijk sprake van een indirecte vorm van communicatie, tussen enerzijds de schrijver en anderzijds de lezer. Zo schrijft een auteur van literaire fictie een boek waarin in veel gevallen onduidelijk blijft wat de lezer precies dient te denken. Dit staat volgens de onderzoekers in tegenstelling tot populaire fictie, waarin juist duidelijk wordt beschreven wat lezers moeten denken en voelen (Djikic & Oatley 2014, p. 502). Zo kan er in populaire fictie bijvoorbeeld sprake zijn van duidelijke lezersaanwijzingen als ‘zij vond het niet leuk dat hij zo reageerde’. Hierdoor weet de lezer dat het voor het vrouwelijke personage niet leuk was. In literaire fictie mist zo’n duidelijke aanwijzing voor de lezer en moet deze uit indirecte beschrijvingen destilleren dat het

vrouwelijke personage de reactie niet leuk vond. Zo zou er in literaire fictie bijvoorbeeld kunnen worden beschreven dat het vrouwelijke personage spieren voelden samenspannen, dat haar hart in haar keel klopte of dat zij letterlijk een stap naar achter zette. Hieruit blijkt indirect de negatieve reactie van het vrouwelijke personage. Er is meer onduidelijkheid over hoe de lezer dient te reageren. In dit laatste geval moet de lezer dus zelf invullen hoe hij of zij dient te denken en voelen. Hierdoor gaan zij volgens onderzoekers als het ware het gesprek aan met het boek (ibid., p. 502). De lezer reageert zo, emotioneel en cognitief, tijdens het lezen op de personages en op de auteur van het literaire werk (ibid., p. 502).

Ten derde zorgt heeft lezen effecten doordat een boek een simulatie van het echte leven is (Djikic & Oatley 2014, p. 500). Bij het lezen van fictie bestaat de simulatie uit een narratief, dat over het algemeen wordt gedefinieerd als een causale verbonden reeks van gebeurtenissen gedurende een bepaalde periode (Mar & Oatley 2008, p. 174). Simulaties verschaffen informatie en ze leiden tot begrip over een bepaald systeem waardoor voorspellingen mogelijk zijn. Het verschaffen van informatie doen simulaties door abstracte concepten te concretiseren. Een voorbeeld hiervan is een klok, die model staat voor de tijd en het verloop daarvan (ibid., 174). Het creëren van begrip en het mogelijk maken van voorspellingen gebeurt bijvoorbeeld bij computersimulaties die het weerbericht kunnen voorspellen en laten zien (ibid., p. 174). Ook literatuur kan worden beschouwd als een simulatie, die zorgt voor meer informatie en meer begrip. Het narratief is vanuit dit perspectief een simulatie van de complex sociale fenomenen en interacties in de ‘echte wereld’. De complexe en abstracte interpersoonlijke connecties worden volgens een narratief geconcretiseerd (ibid., p. 175). Een bekend voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld het boek *Animal Farm* van George Orwell, die kritiek gaf op complexe politieke processen uit de Sovjet-Unie, door het samenleven van een aantal boerderijdieren te beschrijven. De simulaties vinden plaats in het hoofd van de lezer, die daardoor oefent met de sociale gebeurtenissen uit het boek en voorspellingen kan gaan maken van sociale situaties in de ‘echte wereld’. Omdat fictie vaak gaat over interpersoonlijke connecties leert een lezer zo om te gaan met bepaalde sociale situaties en gebeurtenissen (Djikic & Oatley 2014, p. 500).

De personages en de lezer

In de effecten die literatuur teweeg kan brengen spelen personages een cruciale rol. In de sociale simulatie die literatuur wordt genoemd, waarbij affectieve responsen ontstaan en sociale vaardigheden worden geoefend, verhouden lezers zich tot andere sociale entiteiten in het verhaal. Dit zijn de personages. Deze interactie met personages leidt tot een (tijdelijk) veranderd zelfconcept en een (tijdelijke) verbetering van sociale vaardigheden. Maar hoe zit deze verhouding precies in elkaar? Kunnen personages worden beschouwd als anderen, zoals deze ook in het ‘echte leven’ bestaan? In het

onderstaande deel worden drie verschillende perspectieven op de beschouwing van personages door lezers in kaart gebracht.

Personagebeschrijvingen

Een methode om de beschouwing van personages door lezers in kaart te brengen, is door de omschrijving van personages te analyseren. Deze methode wordt veel toegepast in de cognitieve literatuurwetenschappen (Polvinen & Sklar 2019, p. 11). Hierbij wordt aan lezers gevraagd om iets te vertellen over een bepaald boekpersonage. De antwoorden worden als resultaten van de onderzoeken beschouwd en verder geanalyseerd. Lezers kunnen personages mimetisch, thematisch en synthetisch beschouwen. Dit zal hieronder worden uitgelegd. De omschrijving van personages beïnvloedt de (mate van) betrokkenheid en emotionele reactie die voor een lezer mogelijk zijn. Als deze beschouwingen worden gecombineerd is het breedste scala aan enactment mogelijk (ibid., p. 11). Een gecombineerde omschrijving leidt dus tot een grotere kans op effecten van literatuur.

Bij een mimetische beschouwing vergelijkt de lezer de wereld van het boek met de ‘echte wereld’: in het boek is sprake van wetten, regels en gebruiken die ook in de extratekstuele wereld gelden. Zo is er sprake van wetten als zwaartekracht, maar houden ook de personages zich aan geldende sociale regels en gebruiken (Plethan & Frow 2022, pp. 257-258). Lezers met een mimetische beschouwing zien personages als ‘echt’ en ‘levend’, terwijl zij gelijktijdig beseffen dat een personage niet in de ‘echte wereld’ bestaat. Een voorbeeld hiervan is dat een lezer beschrijft dat het voelt alsof hij een personage zo op straat tegen zou kunnen komen. De cognitieve literatuurwetenschappen, waar *transformative reading* en bibliotherapie onderdeel van zijn, beschouwt personages meestal op deze manier (Polvinen & Sklar 2019, p. 7). De personages zijn daarbij entiteiten die – hoewel ze (nog) geen echt mens zijn – als menselijk te herkennen en beschouwen zijn (ibid., p. 6). In deze beschouwing lijkt een personage als een echte persoon te bestaan in een parallelle wereld (ibid., p. 8). Een voorbeeld van zo’n mimetische beschouwing is dat de lezer beschrijft hoe hij of zij meeleeft met een personage.

De thematische en synthetische beschouwing van personages worden veelal gebruikt binnen de narratologische literatuurwetenschappelijke onderzoekstraditie. Een personage neemt in een narratief dan een bepaalde rol aan, bijvoorbeeld ‘de held’ (Polvinen & Sklar 2019, p. 6). De thematische beschouwing van personages richt zich daarbij op de ideologische en ethische aspecten van een narratief en op welke manier een personage daaraan heeft bijgedragen (Plethan & Frow 2022, p. 258). Een voorbeeld hiervan is dat de lezer beschrijft hoe een personage hem of haar iets heeft laten inzien. De synthetische beschouwing van personages beschouwt personages als gefabriceerde entiteiten, die onderdeel zijn van het boek als (kunst)object. Het personage is daarbij vormgegeven door een maker en geen natuurlijk fenomeen (ibid., p. 258). Een voorbeeld

hiervan is dat de lezer beschrijft hoe mooi een schrijver een bepaald personage heeft beschreven.

De meeste lezers beschouwen personages op een multidimensionale manier, waarbij de mimetische, thematische en synthetische beschouwingen worden gecombineerd. Deze gecombineerde manier om personages te beschouwen brengt volgens onderzoekers het breedste scala mogelijke affectieve reacties teweeg (Polvinen & Sklar 2019, p. 11-12). Hierbij zijn namelijk emotionele reacties aanwezig die gaan over de levensechtheid van personages, de plek van personages in het grotere verhaal en het boek als kunstobject (ibid., p. 7). Zo ontstaat er een scala aan mogelijke affectieve reacties. Omdat affectieve reacties zorgen dat literatuur leidt tot een verandering van het zelfconcept en een groei van sociaal-cognitieve vaardigheden is het dus het beste om personages met deze meervoudige lens te beschouwen.

Parasociale interacties

Vanuit de sociale- en mediawetenschappen wordt het contact tussen de lezer en (media)personages een parasociale interactie genoemd (Liebers & Schramm 2017, p.4). Deze parasociale interacties vinden plaats tussen enerzijds een persoon die moeite steekt in het contact en de ander leert kennen en anderzijds een 'entiteit' die niet afweet van het bestaan van de ander (ibid., p. 4). Een voorbeeld van een parasociale interactie is het 'contact' dat er is tussen een tv-presentator en de kijkers van dat programma. Parasociale interacties kunnen voorkomen tussen mensen en beroemdheden, televisiepresentatoren en dus ook met fictieve personages. De interactie kan ook nadat een contactmoment voorbij is nawerken. Zo kan er bij de toeschouwer een parasociale relatie ontstaan. Deze relaties zijn in veel gevallen vriendschappelijk, maar er kunnen ook parasociale liefdesrelaties ontstaan. Een voorbeeld van een vriendschappelijke parasociale relatie vindt bijvoorbeeld plaats bij kinderen met een jeugdheld uit hun boek waar zij langere tijd mee te maken krijgen, zoals Harry Potter. Parasociale relaties en interacties worden voornamelijk onderzocht in een film- en tv-context. Tegenwoordig is er ook een groeiende interesse in onderzoek naar de parasociale interacties tussen mensen en sociale media-beroemdheden en 'influencers' (ibid., p. 10). Slechts een klein deel (3%) van de 250 geanalyseerde onderzoeken richt zich op 'gedrukte media', waaronder boeken (ibid., p. 10). Een nog kleiner deel ging daarbij over fictieve werken (ibid., p. 11).

De mate waarin een lezer een parasociale relatie met een personage aangaat is afhankelijk van meerdere aspecten. Zo is het belangrijk dat een lezer het verhaal relatief gemakkelijk kan begrijpen. Op die manier ervaart de lezer meer leesplezier, waardoor deze zich makkelijker in het verhaal kan onderdompelen. Dit vergroot de kans op een parasociale relatie (Liebers & Schramm 2017, pp. 7-8). Daarnaast is het belangrijk dat er een bepaalde mate van realiteit in het verhaal te vinden is. Hierdoor ervaart de lezer een grotere persoonlijke relevantie, die vervolgens de kans op een parasociale relatie

vergroot (ibid., pp. 7-8). Een lezer raakt dus makkelijk parasociaal ‘bevriend’ met een personage dat echt zou kunnen zijn en dingen mee maakt die ook in de ‘echte’ wereld van de lezer gebeuren. In tegenstelling tot het onderzoek van Polvinen en Sklar (2019) blijkt dat een mimetische beschouwing van een personage van belang is voor de lezer, wil deze een connectie met het personage aangaan. Bij een mimetische beschouwing wordt een personage beschreven en beoordeeld aan de hand van de werkelijkheid. Een personage kan daarbij wel of niet levensecht zijn beschreven. Tevens heeft de manier waarop een toeschouwer of – in het geval van een boek – een lezer omgaat met personages te maken met de manier waarop deze persoon ook menselijke interacties aangaat in diens ‘echte’ leven (Rain & Mar 2021, p. 2803): de hechtingstijlen die een persoon aanhoudt in diens leven blijken ook in de verhouding tot parasociale interacties door te werken. Het wel of niet aangaan van parasociale interacties, en de manier waarop, is daardoor sterk persoonlijk. De kans op een parasociale relatie wordt groter als een lezer overeenkomsten tussen zichzelf en een boekpersonage herkent (Liebers & Schramm 2017, pp. 7-9).

Het aangaan van parasociale interacties kan leiden tot een verkleining van de afstand en een vermindering van de kritiek van een toeschouwer ten opzichte van medium (Liebers & Schramm 2017, p. 15). Zo wordt een tv-kijker minder kritisch ten opzichte van een bepaald tv-programma als deze een para-sociale vriendschap aangaat met de presentator. Daarnaast kan een parasociale interactie ook leiden tot veranderde denkbelden en overtuigingen, omdat de toeschouwer de in de media geschetste wereld als werkelijkheid kan beschouwen. Zo vertrouwt een kijker het voorspelde weer meer als dit wordt gepresenteerd door een weerman of -vrouw waarmee de toeschouwer een parasociale interactie of vriendschap aan is gegaan. Maar, zelfs politieke voorkeuren en ideeën over bijvoorbeeld genderrollen kunnen door parasociale interacties veranderen (ibid., p. 15). Naast deze effecten kan een parasociale interactie ervoor zorgen dat een toeschouwer meer aandacht heeft voor het medium, informatie beter verwerkt en sterkere emotionele reacties heeft op de inhoud van het medium (ibid., p. 15). Dit laatste effect van parasociale interacties sluit aan bij de affectieve reactie, die het effect van literatuur op het zelfconcept en de sociale vaardigheden versterkt. Als een lezer een ‘vriendschap’ aangaat met een boekpersonage ervaart deze dus meer gevoelens bij het lezen. Als een parasociale relatie zeer sterk is, kan deze leiden tot verminderde emotionele stress en een hogere mate van ontspanning. Het aangaan van parasociale relaties met personages heeft voor lezers dus allerlei mogelijke effecten, die de kans op effecten van literatuur in het algemeen vergroten, en de lezer vatbaarder maken voor beïnvloeding door het medium.

Mentale modellen

De hierboven beschreven mentale en fysieke eigenschappen van personages hoeven niet allemaal in het boek te staan: lezers zijn medevormgevers van fictieve personages.

Lezers zetten hun eigen vaardigheden en ervaringen in om een beeld van het personage te creëren. Dat beeld is gebaseerd op informatie die de lezers in het boek over een personage krijgen (Nemesio 2010, p. 104). Zij vullen de expliciete en impliciete informatie die zij tijdens het lezen over personages vergaren aan met concrete – zelf ingevulde – informatie, zoals een karaktereigenschap of haarkleur. Om eigenschappen aan personages toe te kennen hoeven de personages niet gedetailleerd te worden beschreven. Zo blijkt dat lezers karaktertrekken aanvullen, ook als er weinig informatie over een personage is gedeeld. De lezer scheidt zo een coherent en compleet beeld van een personage en kan het narratief op die manier aanvullen (ibid., p. 104).

Deze beeldvorming van personages in het hoofd van de lezer wordt ook wel een ‘mentaal model’ genoemd (Schneider 2001, p. 609). Dit model ontstaat, zoals hierboven is beschreven, door kennis, vaardigheden en ervaringen van de lezer. Deze kennis kan een sociale of literaire oorsprong hebben. Sociale kennis gaat over het herkennen van bijvoorbeeld onoprecht gedrag. Literaire kennis gaat over het herkennen van bijvoorbeeld een personage dat de rol van de ‘slechterik’ aanneemt, omdat het personage dezelfde naam heeft als een slechterik uit een ander boek. Zo wordt een beeld van een personage gevormd door de sociale context van een lezer; als een lezer ervaringen heeft waarin ‘de docent’ een bepaalde type mens is, met bepaalde mentale en fysieke kenmerken zal de lezer volgens die standaarden een mentaal model van dat personage maken. Maar de beeldvorming van personages ontstaat ook door literaire kennis; het personage ‘de docent’ neemt in verschillende boeken mogelijk vaak dezelfde eigenschappen aan, die het mentale model dat de lezer van dit personage maakt beïnvloeden (ibid., p. 611-612). Deze beeldvorming door literaire kennis lijkt op de thematische en synthetische beschouwing van personages uit het onderzoek van Polvinen en Sklar (2019), waarin personages een bepaalde rol in een verhaal aannemen of vervullen.

Naast literaire en sociale kennis dragen ook waardesystemen bij aan het mentale model over een bepaald personage. Zo zet de lezer diens eigen waardesysteem in om een waardeoordeel te vellen over een personage en deze als leuk of niet leuk te bestempelen (Schneider 2001, p. 614). Als een lezer het negatief acht als een persoon niet opstaat in de bus voor een zwangere vrouw, zal een lezer een personage hiervoor ook negatief beoordelen. Daarnaast gebruikt de lezer opmerkingen van de auteur of verteller van het verhaal om een oordeel over een personage te geven (ibid., p. 614). Als een personages in het boek steeds wordt weggezet als het toonbeeld van vriendelijkheid zal een lezer dit oordeel ook overnemen. Ten slotte is het voor het oordeel van de lezer belangrijk hoe andere personages een personage beoordelen (ibid., p. 615). Als personages beoordelen dat een bepaald personage ‘raar’ is zal een lezer dit personage ook sneller als raar beoordelen. Als lezers een positiever beeld hebben van een personage zullen zij meer empathie en sympathie hebben voor een personage en verdriet of angst voelen als een personage in een nare situatie zit. Als lezers een negatief beeld hebben van personages

zullen zij een andere emotionele reactie hebben (ibid., p. 613-614). De waardesystemen vormen zo samen met de literaire en sociale kennis een mentaal model van een personage.

Een mentaal model kan op twee manieren worden beschreven: als een categorisatie en als een personalisatie. De beschrijving van een personage als ‘de docent’, met bijbehorende mentale en fysieke eigenschappen, kan worden beschouwd als een categorisering van een bepaald personage. Hierbij plaatsen lezers een personage in een bepaalde categorie en passen hun mentale model hierop aan. Het categoriseren (*categorization*) van personages is voor lezers de meest voor de hand liggende methode voor het vormen van een mentaal model, en dit zullen zij dan ook het meeste toepassen. De categorieën die lezers toepassen komen voort uit literaire of sociale kennis (ibid., pp. 611-613). Categorisatie wordt versterkt door tekstuele elementen, zoals een expliciete benoeming van een rol – “Zij was de docent” –, door beschrijving van stereotypische eigenschappen – “Ze keek streng de klas rond” – of door gebruik te maken van bekende personages van wie een duidelijk beeld bestaat, zoals Harry Potter of Sherlock Holmes (ibid., pp. 619-620). Bij categorisatie is er sprake van een top-bottom-methode, waarbij ideeën, kennis en ervaringen van de lezer uit diens leven en tijdens het lezen het mentale beeld van een personage vormgeven (ibid., p. 623).

Pas als de categorisering van een bepaald personage niet blijkt te kloppen – omdat ‘de docent’ iets doet dat helemaal niet past bij de gegeven ‘rol’ – vindt er decategorisering (*decategorization*) plaats. Een lezer zal dan overgaan tot personalisatie (*personalization*) (ibid., p. 623). Hierbij gaat het om een bottom-up-methode en is er meer aandacht voor het personage als individu: als een lezer een personage personaliseert, moet deze meer letten op de informatie en details die in de tekst over een specifiek personage worden gegeven. Personalisatie vergt daardoor voor de lezer meer cognitieve inzet dan categorisatie (ibid., p. 624). Personalisatie vindt plaats als bij de introductie van een personage weinig informatie wordt gegeven, en als er gedurende een langere tijd kleine hoeveelheden informatie over een personage worden gegeven (ibid., pp. 624-625). Veelal wordt gelijktijdig met deze manier van informatieverschaffing over een personage ook empathie voor dat personage opgewekt (ibid., p. 625). Zo wordt een lezer ertoe aangespoord om voor dat specifieke personage gelijktijdig meer cognitieve inzet te tonen – doordat op details over dat personage moet worden gelet – en emotioneel betrokken te zijn. Als een lezer uiteindelijk niet genoeg informatie over een personage krijgt om een individueel beeld van een personage te vormen, wordt overgegaan op depersonalisatie (*depersonalization*), waarna een lezer zich weer meer richt op de categorie om een mentaal model van een personage te vormen (Schneider 2001, p. 625).

Een mentaal model dat de lezer vormgeeft door personalisatie zou tot meer effecten van literatuur kunnen leiden dan een mentaal model op basis van categorisatie. Bij personalisatie toont een lezer meer cognitieve inzet en een grotere emotionele

betrokkenheid. Zoals in het begin van dit hoofdstuk is beschreven leiden deze beide aspecten tot *self-modifying feelings*, die vervolgens leiden tot een grotere kans op de effecten van literatuur; een veranderd zelfconcept en een vergroting van de sociale vaardigheden. Een literair werk dat de lezer uitdaagt mentale modellen van personages te maken door personalisatie zou daarmee dus ook leiden tot meer effecten dan een werk dat leidt tot mentale modellen van personages die gebaseerd zijn op categorisatie van personages.

Conclusie deelvraag

Lezen heeft effecten die het boek overstijgen, doordat het emoties oproept. Een boek roept narratieve en esthetische emoties op. Narratieve emoties gaan over het verhaal: is een verhaal pakkend, raakt het of is het onduidelijk? Esthetische emoties richten zich op de vorm van de verhaal: gebruikt de schrijver bijzondere zinnen of wordt er weinig gebruik gemaakt van bijzondere constructies? De lezer vormt hier een mening over en ervaart positieve of negatieve gevoelens jegens het boek. Positieve narratieve en esthetische gevoelens zijn een voorwaarde voor het ontstaan van andere emoties die te maken hebben met sociaal-cognitieve vaardigheden.

Lezen kan leiden tot empathie, sympathie en identificatie met personages en ervoor zorgen dat oude herinneringen en gevoelens worden herbeleefd. Deze gevoelens vormen de affectieve respons die een lezer tijdens het lezen ervaart. Deze affectieve respons en de inspanning die het lezen van een boek vergt zijn *self-modifying feelings*, die ervoor zorgen dat het zelfconcept van de lezer verandert en de *theory of mind* van de lezer vergroot. Deze effecten zijn – buiten het lezen om – van tijdelijke aard en hebben meerdere oorzaken. Ten eerste zijn deze effecten mogelijk doordat lezen als een sociale simulatie wordt beschouwd, waarin men kan oefenen met sociaal-cognitieve situaties. Ten tweede zorgt lezen voor emotionele fluctuaties, waardoor persoonlijkheidsveranderingen gemakkelijker mogelijk zijn. Ten derde gaat de lezer tijdens het lezen een indirecte vorm van communicatie aan met de auteur en de personages, waardoor de lezer wordt aangemoedigd diens eigen reactie op sociale situaties vorm te geven.

Bij de sociale simulatie en de indirecte communicatie is er sprake van een connectie tussen de lezer en de personages. De personages zorgen daarnaast voor emotionele fluctuaties, doordat zij het verhaal dragen en een lezer een mening over hen en hun acties vormt. Personages zijn daardoor cruciaal voor het creëren van de context waarin een veranderd zelfconcept en verbeterde sociaal-cognitieve vaardigheden kunnen ontstaan. Er kan op verschillende wetenschappelijke manieren naar personages worden gekeken die bevorderlijk zijn voor het tot stand komen van de effecten van literatuur buiten het boek. Ten eerste: als lezers een personage beschrijven als een mimetische, thematische en synthetische entiteit is het breedste scala affectieve responsen mogelijk. Daarmee kan deze multidimensionale methode van personagebeschuwing zorgen voor de meeste

veranderingen in het ‘echte’ leven. Ten tweede zorgen parasociale interacties die lezers aangaan met personages voor een grotere affectieve respons bij lezers, waardoor de kans op effecten van literatuur toenemen. Ten derde leidt het vormgeven van een mentaal model van een personage bij de lezer door middel van personalisatie ertoe dat lezers grondiger lezen en meer betrokken zijn bij een personage. Dit leidt tot *self-modifying feelings* die de effecten van lezen buiten het boek teweegbrengen.

Lezen leidt dus tot tijdelijk verbeterde sociaal-cognitieve vaardigheden en een tijdelijk veranderd zelfconcept door *self-modifying feelings*. De manier waarop lezers personages vormgeven en beschouwen kan leiden tot emoties en dus tot meer *self-modifying feelings*. Als de lezer personages multidimensionaal beschouwt, de lezer een parasociale interactie met de personages aangaat en de lezer een mentaal beeld van personages vormt door personalisatie, ervaart de lezer de sterkst mogelijke *self-modifying feelings*, die vervolgens zorgen voor de effecten van lezen op het contact tussen het zelf en de ander.

Hoofdstuk 2: Buber

Introductie deelvraag

Lezen heeft effecten op hoe lezers contact met anderen aangaan: ze verbeteren hun sociaal-cognitieve vaardigheden en oefenen met sociale situaties door middel van het boek als simulatie. *Transformative reading* en bibliotherapie-onderzoeken gebruiken begrippen uit de psychologie om deze veranderingen te duiden; empathie, sympathie, identificatie. Maar wat hebben deze begrippen te maken met het existentiële thema van ‘verbondenheid’ en het contact dat een individu aangaat met anderen?

In dit hoofdstuk wordt de theorie van Martin Buber over contact met anderen besproken. Eerst zullen Bubers grondwoorden ‘Ik-Jij’ en ‘Ik-Het’ worden uitgelegd. Vervolgens zal worden ingegaan op de manier waarop deze grondwoorden beïnvloeden hoe een persoon zich tot de wereld verhoudt. Daarna zal worden besproken hoe volgens Buber verbondenheid tot stand komt. Zo wil ik uiteindelijk de vraag beantwoorden wat de ideeën van Buber zijn over contact tussen het ‘ik’ en ‘de ander’ en de totstandkoming van dat contact. In dit hoofdstuk staat Bubers tekst centraal. Dit is noodzakelijk om in het hierop volgende hoofdstuk een brug te kunnen slaan tussen *transformative reading* en levensbeschouwing. In hoofdstuk 3 zal ik deze vergelijking maken aan de hand van Bubers filosofie.

Inleiding Buber

Martin Buber (1878-1965) was een Joods-Duitse filosoof die wordt beschouwd als de grondlegger van de dialogische filosofie. In deze geesteswetenschappelijke stroming is het contact tussen mensen het startpunt van de gestelde onderzoeksvragen. Bubers boek *Ich und Du* (1923) vormde het startpunt van deze filosofietraditie en tegenwoordig zijn Bubers ideeën terug te vinden in onder andere de werken van Jürgen Habermas. In zijn boek beschrijft Buber zijn gedachten over de manier waarop een mens zou worden gevormd door hoe hij of zij zich tot de wereld om zich heen verhoudt. Hiervoor gebruikte hij het zelfbedachte begrip ‘grondwoord’. Volgens Buber bestaan er twee grondwoorden en leeft een mens altijd in een van de twee: *Ich-Du* (Ik-Jij) en *Ich-Es* (Ik-Het) (Buber 1923/2023, p. 7).

Volgens Buber beschrijven de grondwoorden hoe iemand zich verhoudt tot de wereld, maar deze grondwoorden reiken verder dan dat. Buber stelt dat de grondwoorden invloed hebben op de wereld waarin mensen leven en op de rol die mensen in die wereld hebben. Ieder mens, aldus Buber, heeft zowel een Ik uit het Ik-Jij-grondwoord als een Ik uit het Ik-Het-grondwoord in zich. Volgens Buber zijn het twee polen van het menszijn (ibid., p. 78). De wereld en het bijhorende grondwoord van waaruit een mens contact met anderen aangaat beïnvloeden dus het soort ‘ik’ dat een mens is. Daarnaast hebben de grondwoorden invloed op de mens zelf. Concreet betekent dit dat Buber stelt

dat de manier waarop een mens contact aangaat hem of haar als persoon verandert en ook de wereld verandert. Als een mens vanuit het grondwoord Ik-Jij contact aangaat is deze een ander persoon, wiens manier van contact aangaan invloed heeft op de samenleving. In zijn gehele boek verhoudt Buber de twee grondwoorden en bijbehorende facetten in de echte wereld tot elkaar. Zo kan hij uiteindelijk beschrijven wat er nodig is om in de wereld een ware gemeenschap te ervaren met anderen.

Hoewel Bubers werk invloedrijk is en is geweest, is er ook kritiek op zijn werk te geven. Ten eerste doet Buber in zijn boek sterke uitspraken die in veel gevallen niet gestoeld zijn op concrete feiten of antropologische concepten. Hij gebruikt weinig voorbeelden, waardoor zijn ideeën niet concreet toepasbaar zijn of lijken. Naast het hoge abstractie niveau van Bubers tekst introduceert hij veel verschillende concepten om zijn grondwoorden uit te werken. Deze verminderen de leesbaarheid van zijn tekst. Een tweede punt van kritiek, dat in acht moet worden genomen bij zijn theorie, is dat de tekst inmiddels honderd jaar oud is. Hierdoor zijn Bubers denkbeelden en voorbeelden verouderd. Dit komt het meest tot uiting in Bubers beschrijving van het ontstaan van de grondwoorden, wat hieronder is uitgewerkt.

Het ontstaan van de grondwoorden

Zowel het Ik-Jij-grondwoord als het Ik-Het-grondwoord zijn volgens Buber ‘natuurlijk’ (ibid., p. 32). Ze horen volgens hem bij mensen. Zijn uitleg is in een hedendaagse context problematisch, om meerdere redenen. Dit zal ik aan het einde van deze paragraaf uitleggen. Eerst zal ik – in Bubers woorden – het natuurlijke ontstaan van de grondwoorden parafaseren. Hij onderbouwt het ontstaan van de twee grondwoorden door de ontwikkeling van een kind te beschrijven en verschillende culturen te benoemen.

Als de natuurlijke lichamelijke verbondenheid van een kind met de moeder, die er volgens Buber gedurende de zwangerschap was, wordt doorbroken door de geboorte streeft het kind volgens Buber naar een geestelijke verbondenheid met de moeder. Dit streven naar geestelijke verbondenheid noemt Buber een relatie (ibid., p. 33). Een kind heeft de drift om een relatie met alles aan te gaan, zich tot alles te verhouden in een Ik-Jij-grondwoord (ibid., p. 34), zoals hij dat ook kende toen hij in zijn moeder groeide. Hierdoor gaat een kind bijvoorbeeld zelfs met een wapperend gordijn of met een rode stip een Ik-Jij-relatie aan. In deze relaties komt het “aangeboren Jij” dat ieder mens volgens Buber heeft tot uiting (ibid., p. 35). Hiermee bedoelt hij dat een mens vanaf de geboorte een relatie aan kan gaan vanuit het Ik-Jij-grondwoord; een mens kan hierbij dus altijd ook de ‘Jij’-positie aannemen voor andere mensen. Doordat een kind constant relaties aangaat vanuit het Ik-Jij-grondwoord, tekent zich ook steeds duidelijker een ‘Ik’ af (ibid., p. 36). Als deze Ik is ontstaan kan een mens zich ook vanuit het Ik-Het grondwoord tot anderen verhouden: de Ik stelt zich nu “vóór de dingen op, niet ertegenover” zoals in het Ik-Jij-grondwoord (ibid., p. 37). Beide grondwoorden zijn voor Buber natuurlijk. Het Ik-Jij-grondwoord gaat daarbij over de natuurlijke drang tot

verbondenheid en het Ik-Het-grondwoord gaat over de natuurlijke drang tot aftekening van de Ik (ibid., p. 32).

Het Ik-Jij- en Ik-Het-grondwoord zijn daarnaast natuurlijke fenomenen doordat zij volgens Buber terug te zien zijn in verschillende culturen en talen. Het natuurlijke ontstaan van het Ik-Jij-grondwoord blijkt volgens Buber uit de taal van “primitieve volkeren” (ibid., p. 24). Hiermee verwijst Buber onder andere naar de taal van de Zoeloes, die in Zuid-Afrika wonen, en het inmiddels uitgestorven Yahganvolk, die op Vuurland woonden (ibid., p. 24). Volgens Buber komt het Ik-Jij-grondwoord in hun taal tot uiting, omdat zij spreken in zogenaemde holofrasen (ibid., p. 161). In holofrasen is geen sprake van een duidelijk grammaticaal onderscheid tussen woorden en zinnen en tussen zelfstandig naamwoorden en werkwoorden. Een simpele begroeting in zo’n taal kan dan bestaan uit één woord, dat in het Nederlands vertaald zou kunnen worden met ‘ik zie je’ (ibid., p. 25). De relatie tussen de Ik en de Jij wordt door zo’n holofrase volgens Buber in de taal centraal gesteld: het gaat daarbij niet om de grammaticaal andere woorden ‘ik’ en ‘je’, maar om het ene woord dat de relatie uitdrukt. Buber stelt dat deze talen “primitief” zijn, omdat de relatie tussen de Ik en de Jij – en de emotie die de Jij bij de Ik oproept – de kern vormt, zonder dat daarbij sprake is van een afgescheiden ‘Ik’. De natuurlijke basis van het Ik-Jij-grondwoord blijkt volgens Buber dus uit de taal van “primitieve volken”.

De natuurlijke oorsprong van het Ik-Het-grondwoord blijkt volgens Buber juist uit de “Westerse cultuur” (ibid., p. 29). Hoewel hij niet uitwerkt wat hij hiermee bedoelt, kan er vanuit worden gegaan dat Buber met het begrip doelt op West-Europa en Noord-Amerika. In deze culturen is volgens Buber sprake van een afgebakend ‘Ik’ dat de wereld als een ‘Het’ kan beschouwen (ibid., p. 29). Hoewel er in de “primitieve” talen ook een ‘Ik’ is dat de wereld beschouwt, is er in die talen volgens Buber geen ruimte voor een afgebakend ‘Ik’ dat losstaat van het ‘Jij’ dat wordt beschouwd of ervaren (ibid., p. 29). Pas als er een afgebakend ‘Ik’ ontstaat kan er ook een Ik-Het-relatie worden aangegaan met de wereld (ibid., p. 30). Een voorbeeld hiervan in taal is de Nederlandse zin ‘ik zie je’, waarbij de Ik een Het (‘je’) zintuigelijk ervaart.

Deze onderbouwing van Buber heeft de tand des tijds slecht doorstaan. Zijn onderbouwing is gestoeld op in mijn ogen eurocentrische denkbeelden, die ingaan tegen het humanistische gelijkheidsprincipe. Zijn betoog wordt gefundeerd door de taal van twee ‘volkeren’ te beschouwen en deze te generaliseren. Hiermee scheert hij vele culturen en samenlevingen over één kam. Bovendien zet hij samenlevingen weg als ‘primitief’. Tegenwoordig is het ongepast om culturen als zodanig te bestempelen.

Zijn vergelijking wordt in de hedendaagse context nog problematischer doordat hij de ‘Westerse wereld’ benoemt. Deze ongedefinieerde groep landen wordt evenals de primitieve volkeren als één monolithisch geheel beschouwd. Tevens wordt deze Westerse wereld als voorbeeld van een samenleving ingezet waarin het Ik-Het-

grondwoord het meest prominent aanwezig is. Doordat Buber stelt dat het Ik-Jij-grondwoord eerst ontstaat en het Ik-Het-grondwoord erop volgt lijkt het haast of de Westerse wereld ‘verder’ is in haar ontwikkeling. Dit is een foutieve assumptie, die uitgaat van een ongefundeerd Westers vooruitgangsprincipe en zijn startpunt heeft in een eurocentrische blik.

De grondwoorden

Ik-Jij

Het Ik-Jij-grondwoord gaat volgens Buber over het in relatie staan met een ander. De ander wordt in dit grondwoord niet ‘ervaren’ door zintuigelijke of cognitieve gedachten van het ‘ik’, maar is “volledig aanwezig” in een zekere “tegenwoordigheid” (ibid., p. 9). Buber vergelijkt deze relatie tussen de Ik en de Jij met het creëren van een kunstwerk. Ook hierbij is volgens hem geen sprake van een duidelijke waarneming maar van een “verwezenlijking van het Jij”. De Jij verschijnt daarbij in ‘tegenwoordigheid’ aan de Ik (ibid., p. 18). Hierbij is de Jij het kunstwerk, en de Ik de kunstenaar. De kunstenaar kan de Jij niet van te voren tastbaar maken of ervaren. Maar, de kunstenaar kan de Jij verwezenlijken en laten ontstaan door het ruimte te geven op bijvoorbeeld een schilderdoek. Deze connectie, van tegenwoordigheid, tussen de Ik en Jij noemt Buber “in relatie staan” (ibid., p. 14). Deze relatie wordt met “het gehele wezen gesproken” (ibid., p. 8): men moet zich aan een Ik-Jij-relatie overgeven en kan niets achterhouden en er is sprake van een duidelijke wederkerigheid (ibid., p. 15).

De begrippen die Buber gebruikt om de relatie van het Ik-Jij-grondwoord te beschrijven blijven vaag en weinig concreet. Doordat Buber voor deze relatie het concept ‘tegenwoordigheid; gebruikt zou de Ik-Jij-relatie in populair taalgebruik kunnen worden beschreven als ‘in het moment zijn’. Er is volgens Buber sprake van een “werkelijke en vervulde tegenwoordigheid”, die niets met het huidige moment in de tijd te maken heeft (ibid., p. 18). Een hedendaags begrip dat in de buurt lijkt te komen van Bubers begrip van ‘tegenwoordigheid’ is het begrip ‘flow’. Dit concept werd in 1975 geïntroduceerd door de Amerikaans-Hongaarse psycholoog Mihály Csíkszentmihályi, als antwoord op de vraag waardoor mensen intrinsiek gemotiveerd konden zijn voor een hobby-activiteit zoals schaken of dansen (Nakamura & Csíkszentmihályi 2007, p. 195). Als mensen in een flow komen gaan zij op in het moment en in de activiteit. Zij vergeten daarbij hun zelfbewustzijn en kunnen zichzelf niet meer als een aparte sociale entiteit onderscheiden. Daarnaast is er sprake van een verlies van tijdsbesef (ibid., pp. 195-196). Deze drie kenmerken lijken overeen te komen met Bubers concept van een Ik-Jij-relatie. Ook in het Ik-Jij-grondwoord van Buber is er geen sprake van een duidelijk verloop van tijd en zijn zowel de Jij als de Ik volledig aanwezig. Het concept van flow komt niet geheel overeen met Bubers ideeën over het Ik-Jij-grondwoord. Zo is er bij flow sprake van een duidelijk doel (van de hobby), is de persoon geconcentreerd en doelgericht (op

de hobby) en ervaart de persoon bij de hobby een gevoel van persoonlijke controle. Daarnaast zijn bij flow de vaardigheden die een persoon heeft en die een persoon nodig heeft in balans, zodat een persoon zijn best moet doen maar het dan wel kan. Tijdens flow krijgt een persoon daarnaast directe feedback: het handelen kan direct op falen worden aangepast. De activiteit is daarnaast intrinsiek belonend (ibid., pp. 195-197). Toch lijkt het concept ‘flow’ in bepaalde opzichten op Bubers beschrijving van een Ik-Jij-relatie en kan het Bubers concept concretiseren en moderniseren.

Drie sferen

Het Ik-Jij-grondwoord kan volgens Buber bestaan in drie ‘sferen’: het leven met de mensen, het leven met de natuur en het leven met “ wat geestelijk is” (Buber 1923/2023, p. 11). De eerste sfeer, het leven met de natuur, is vrij letterlijk op te vatten als contact met de natuur. Hierbij kan worden gedacht aan contact dat een mens kan hebben met bijvoorbeeld een boom. Dit contact bevindt zich op een niveau beneden de taal. Het mogelijk contact blijft daardoor steken onder het taalniveau (ibid., p. 11). De derde sfeer, leven met “wat geestelijk is” (ibid., p. 11) werkt Buber niet uitvoerig uit. Hij bedoelt hiermee volgens de vertaler “alles wat op geestelijk gebied ‘wezen’ heeft, en dan in het bijzonder de gebieden kennis (gedachte), kunst (beelden) en ethiek (handelingen)” (ibid., pp. 159-160). Volgens Buber overstijgt deze sfeer het niveau van de taal en komt het tot uiting in de manier waarop wij handelen (ibid., p. 11). De tweede sfeer, het contact tussen mensen, vormt het hoofdonderwerp van Bubers ideeën over het Ik-Jij-grondwoord en is in het kader van deze thesis ook het hoofdonderwerp. Deze sfeer richt zich volgens Buber op het contact zoals mensen dit onderling op dagelijkse basis hebben. Het is de sfeer van de taal die mensen kunnen geven en ontvangen (ibid., p. 11).

Belangrijk hierbij is dat Buber stelt dat een Ik-Jij-relatie enkel in deze drie sferen kan ontstaan, omdat deze zich bevinden in de ‘echte wereld’ (ibid., p. 19). Deze echte wereld staat haaks op de “ideeënwereld”, die volgens Buber in bijvoorbeeld fictie bestaat (ibid., p.19). In deze ideeënwereld is het Ik-Jij-grondwoord volgens Buber niet mogelijk, hier bestaat enkel het Ik-Het-grondwoord. Zo stelt hij: “De Het-mensen, die iemand fantaseert, postuleert en propageert, hebben niets gemeen met mensen in levenden lijve, waartegen een mens waarachtig Jij spreekt. De edelste fictie is een fetisj, de meest verheven neiging tot fictie een ondeugd” (ibid., p. 19). Hiermee bedoelt Buber dat de connecties die iemand door het lezen van bijvoorbeeld fictie aangaat met personages niet te vergelijken zijn met de relatie vanuit het Ik-Jij-grondwoord. Hiermee stelt Buber dus dat Ik-Jij-relaties niet mogelijk zijn in fictie. Het zet de vergelijking tussen deze levensbeschouwelijke onderzoekstraditie op gespannen voet met het onderzoeksterrein van *transformative reading*. Dit wordt in hoofdstuk drie verder uitgewerkt.

Jij-wereld

Volgens Buber heeft een mens het Ik-Jij-grondwoord nodig. Alleen in de Jij-wereld, die door het Ik-Jij-grondwoord ontstaat, kan een mens namelijk door tegenwoordigheid

antwoorden aan een Jij (ibid., pp. 47-48). Bovendien speelt oorzakelijkheid in deze wereld geen rol (ibid., p. 63), waardoor een mens zich vrij voelt om beslissingen nemen zonder met causaliteit bezig te zijn (ibid., pp. 61-62). Deze mens is daardoor in staat zijn lot te zien zonder hierop invloed en controle te willen uitvoeren:

“Wie al het veroorzaakt-zijn [uit de Het-wereld] vergeet en vanuit de diepte een beslissing neemt, wie have en goed aflegt en naakt voor het aangezicht treedt [in de Jij-wereld]: hem, deze vrije mens, ziet het lot tegemoet als het evenbeeld van zijn vrijheid. Het is niet zijn grens, maar zijn ‘heelwording’. Vrijheid en lot omhelzen elkaar tot de zin van het leven” (ibid., pp. 63-64).

Deze ‘vrije mens’ is zich daarnaast bewust van zijn subjectiviteit, terwijl hij of zij geen bezitsrelatie ten opzichte van anderen heeft (ibid., p. 75). Deze bezitsrelatie is in de Het-wereld wel aanwezig (ibid., p. 72). Deze Ik uit de Ik-Jij-wereld daarentegen treedt in relatie met anderen en is volgens Buber een toonbeeld van de natuurlijke drang tot verbondenheid (ibid., p. 75). Deze persoon kan in relatie staan met een Jij en daardoor deelnemen aan het ‘echte leven’. Hierbij wordt de Ik zich wel bewust van zichzelf zonder dat er aftekening tussen de Ik en Jij plaatsvindt (ibid., p. 76): in tegenstelling tot de Ik uit het Ik-Het-grondwoord zet een Ik uit het Ik-Jij-grondwoord zich niet af van andere Ikken, maar is hij juist net zoals andere Ikken (ibid., p. 77).

Ik-Het

Het Ik-Het-grondwoord is het beste te definiëren in tegenstelling tot het Ik-Jij-grondwoord. Het grondwoord Ik-Het gaat over het zintuigelijke waarnemen, zich verhouden tot dingen om de Ik heen en om het ervaren: Ik voel iets, Ik denk iets, Ik wil iets (ibid., pp. 8-10). Als een Ik-Het-relatie met een andere persoon wordt aangegaan wordt deze persoon beschreven, ervaren en ‘gebruikt’. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de manier waarop klanten contact maken met iemand achter de kassa. Er is sprake van contact, maar dit contact is gestoeld op de functie van de ander en niet op een wederkerig ‘samen zijn’ in tegenwoordigheid. Bij een Ik-Het-relatie tot een ander is de Ik in staat om de ander te beschrijven en te ervaren: de winkelmedewerker loopt snel door de winkel om mij het juiste schap te wijzen. Maar, in deze Ik-Het-relatie is de winkelmedewerker een ‘Het’ en is er sprake van een bezitsrelatie (ibid., p. 72). In de Het-wereld is in contact sprake van bezit omdat de Ik de Het beschrijft en ervaart. De Het wordt daardoor afhankelijk van de Ik voor diens bestaan en positieve oordeel. Hiervan is bij contact vanuit het Ik-Jij-grondwoord geen sprake. De ander is volgens Buber een ‘iets’ geworden (ibid., p. 9): de wederkerigheid tussen de Ik en de Jij in het Ik-Jij-grondwoord bestaat niet in het Ik-Het-grondwoord. De Ik kan nu beschrijven hoe de Het eruit ziet, of hoe de Het hem of haar laat voelen, maar er is aldus Buber geen sprake van een ‘echte’ relatie zoals die in het Ik-Jij-grondwoord bestaat.

Buber stelt daarnaast dat het Ik-Het-grondwoord in tegenstelling tot het Ik-Jij-grondwoord niet met het “gehele wezen” kan worden gesproken (ibid., p. 8). Hij werkt dit abstracte begrip niet verder uit. Maar ook hierbij kan het begrip ‘flow’ weer ingezet worden. Zoals hierboven is uitgelegd gaat een persoon bij het ervaren van flow volledig op in een activiteit. Het volledig opgaan in ‘iets’ kan hierbij worden begrepen als het inzetten van het ‘gehele wezen’. Bij het Ik-Het-grondwoord kan het gehele wezen niet mee doen aan de activiteit van het contact maken. Van flow is daardoor dus ook geen sprake. Naast het feit dat het Ik-Het-grondwoord volgens Buber niet met het gehele wezen kan “worden gesproken” (ibid., p. 8), is volgens hem ook van de hierboven benoemde ‘tegenwoordigheid’ geen sprake. Dit bevestigt nogmaals dat er geen flow kan worden ervaren bij het Ik-Het-grondwoord.

Het-wereld

Een ander kenmerk van het Ik-Het-grondwoord is dat het zich volgens Buber, in tegenstelling tot het Ik-Jij-grondwoord dan ook enkel in het verleden afspeelt (ibid., p. 18). Dit aspect van het Ik-Het-grondwoord maakt dit grondwoord voor Buber essentieel. Hierdoor stelt het Ik-Het-grondwoord mensen volgens Buber namelijk in staat de wereld te ordenen. Buber stelt dat het Ik-Het-grondwoord samenhang aan tijd en ruimte kan geven, doordat de Ik-Het-relatie zich afspeelt in het verleden. Zo kan een mens zich verhouden tot de wereld waarin hij of zij moet leven (ibid., p.42). Een voorbeeld hiervan is dat een mens zijn familie beschrijft, of de stad waarin hij leeft. Een mens verhoudt zich dan tot deze entiteiten (respectievelijk familieleden of ruimtelijke ordening), maar gaat hier een Ik-Het-relatie mee aan. Deze ordeningseigenschap bestaat volgens Buber niet in het Ik-Jij-grondwoord. Omdat Buber stelt dat het noodzakelijk is voor mensen om zich tot hun eigen leven te verhouden, vindt Buber dus ook dat het Ik-Het-grondwoord onmisbaar is (ibid., p. 42).

Naast het feit dat de ordelijke Het-wereld van het Ik-Het-grondwoord onmisbaar is, stelt Buber ook dat het gemakkelijker is om vanuit het Ik-Het-grondwoord te leven (Buber 1923/2023, pp. 42-43). Buber stelt dat dit komt omdat men in de Het-wereld moet leven om het leven als geheel te kunnen ordenen. Omdat mensen dus sowieso af en toe in de Het-wereld moeten leven is het makkelijk om daar te blijven, en niet weer terug te gaan naar het Ik-Jij-grondwoord (Buber 1923/2023, p. 43). Doordat mensen makkelijker vanuit het Ik-Het-grondwoord leven is er volgens Buber in de menselijke geschiedenis een groei te zien van de “Het-wereld” (ibid., p. 44), waarin mensen hun omgeving steeds beter leren gebruiken en ervaren. Deze stelling onderbouwt hij slechts door te verwijzen naar de geschiedenis van de Westerse wereld, zonder deze geschiedenis en zijn definitie van het begrip ‘de Westerse wereld’ uit te werken. Buber stelt enkel dat in deze geschiedenis het streven naar vooruitgang – het steeds beter worden in het gebruiken en ervaren van de wereld en de ander – te zien is. In deze Het-wereld van het Ik-Het-grondwoord staat het ervaren en gebruiken van de wereld door Ikken centraal. Mensen leren steeds beter te ervaren en te gebruiken. Het ervaren wordt het opdoen van kennis

en het gebruiken wordt een specialistische toepassing van een Het (ibid., p. 46). Zo leren mensen steeds beter om bijvoorbeeld landbouw en dieren te gebruiken, waardoor er een steeds efficiëntere voedselindustrie kan ontstaan. Hieruit blijkt nogmaals Bubers uitgangspunt dat de grondwoorden waarin mensen leven de wereld scheppen: door de Het-wereld ontstaat er een industrie die het gebruiken optimaliseert.

In de Het-wereld overheerst volgens Buber de oorzakelijkheid en een constante zoektocht naar causaliteit (ibid., p. 61). Hierdoor ontstaat volgens Buber een mens die geen bestemming en doel heeft en niet gelooft en ontmoet (ibid., p. 72). Deze persoon zet de Jij alleen in bij het kunnen gebruiken van het 'jij' (zonder hoofdletter) voor het grotere – bedachte – doel van het Ik. Deze Ik gaat dan bijvoorbeeld alleen contact aan met mensen voor het binnenhalen van een belangrijke promotie en niet om de ander daadwerkelijk te ontmoeten en te leren kennen. Buber stelt dat deze mens zichzelf 'helpt' om zijn bestemming te bereiken door steeds in te grijpen, zijn wereld bestaat daardoor volgens Buber uit doel en middel (ibid., pp. 72-73). Het contact maken met de ander uit het bovenstaande voorbeeld is dan enkel het middel om het promotie-doel te behalen. Deze mens is zich volgens Buber bewust van zichzelf als iemand die ervaart en gebruikt (ibid., p. 75). Deze Ik heeft alle andere Ikken buitengesloten en is het toonbeeld van de natuurlijke drang tot aftekening (ibid., p. 75). De Ik zet zich af tegen andere Ikken en denkt bijzonder te zijn. Deze uniekheid is belangrijk voor hem. De Ik is in deze wereld volgens Buber een noodzakelijk onderwerp van een zin geworden, in plaats van onderdeel van het grondwoord Ik-Jij. Hiermee bedoelt Buber dan een mens zichzelf alleen nog maar vanuit zijn eigen 'ik' kan zien. Buber stelt dat de Ik niet meer over zichzelf spreekt, maar vanuit zichzelf (ibid., pp. 82-83). Deze Ik beschouwt zichzelf in termen als 'mijn'; 'mijn aard', 'mijn kennis' (ibid., p. 77).

Veel moderne mensen doen dit volgens Buber ook en dat vindt hij zeer kwalijk. Zo stelt Buber dat de Ik-Het-wereld in "ziekelijke tijden" zelfs niet meer wordt onderbroken met de Jij-wereld (ibid., p. 64). De mens uit deze Het-wereld gelooft volgens Buber in onveranderlijke gebruiken, wetten en wereldbeelden en men gaat dogma's volgen die zich richten op een onontkoombaar noodlot (ibid., pp. 65-69). Buber gaat dus zover dat hij de wereld van het Ik-Het-grondwoord het noodlot noemt (ibid., p. 73). De reden dat deze wereld het noodlot is volgens Buber, is dat deze wereld de "menselijke relatiekracht" uit het Ik-Jij-grondwoord vermindert (ibid., p. 46). Mensen gaan daarbij geen echt contact meer met elkaar aan. Deze relatiekracht en het Ik-Jij-grondwoord heeft ieder mens nodig om in relatie te staan tot anderen en om zich vrij te voelen (ibid., p. 63).

Toch is de Ik-Het-wereld niet enkel slecht. Buber stelt namelijk ook dat een mens de Het-wereld nodig heeft om zich tot zijn eigen leven te kunnen verhouden (ibid., p. 42). Buber komt dus tot de conclusie dat beide werelden en beide grondwoorden nodig zijn (ibid., p. 64). Op de drempel van de Ik-Jij- en Ik-Het-wereld is volgens Buber de "zin

en bestemming van het leven” te vinden (ibid., p. 63). Een mens uit de Ik-Het-wereld kan weer terugkomen tot het Ik-Jij-grondwoord door contact met anderen aan te gaan vanuit het Ik-Jij-grondwoord, door te geloven in verbondenheid en door te geloven in de tweeledigheid van de Ik en de Jij (ibid., pp. 71-72). Daarnaast kan de mens die in de Het-wereld leeft zich laten “wegzinken in de wortelgrond” om zo weer tot het Ik-Jij-grondwoord te komen. Zo stelt Buber dat een persoon weer tussen de Het- en de Jij-wereld kan bewegen door zich op zijn eigen kern te bezinnen (ibid., p. 73).

Verbondenheid

Buber stelt dat het nog niet voldoende is als een persoon zich tussen de twee grondwoorden en bijbehorende werelden kan bewegen. Deze mogelijke beweging leidt volgens hem namelijk nog niet direct tot een gevoel van verbondenheid tussen mensen (ibid., p. 55). Buber gebruikt het verder ongedefinieerde begrip ‘verbondenheid’ in een sociale context tussen groepen mensen. Hij stelt hierbij voorwaarden aan het wel of niet ontstaan van verbondenheid. De vergelijking van deze voorwaarden met de beschreven effecten van literatuur uit hoofdstuk 1 zal in hoofdstuk 3 aan bod komen.

Om zijn ideeën over verbondenheid verder uit te kunnen werken introduceert hij twee ‘domeinen’: het publieke domein van de instellingen en het private domein van de gevoelens. Beide domeinen worden nagestreefd omdat zij de belofte in zich dragen tot een “ware gemeenschap” te leiden (ibid., pp. 53-54). De Het-wereld bestaat in het domein van de ‘instellingen’ en de Jij-wereld in het domein van de ‘gevoelens’. Instellingen zijn het “buiten”; het externe of publieke domein. Instellingen zijn constructies die bestaan uit “mensenhoofden en mensenledematen” (ibid., p. 51), zoals bijvoorbeeld een wettelijk huwelijk. Het domein van de instellingen heeft de belofte van een openbaar leven met ware gemeenschap, maar dit levert het niet op (ibid., p. 53). Het domein van de gevoelens is het “binnen”. Dit is het privé domein, waar men leeft en “bijkomt van de instellingen” (ibid., p. 51). Een voorbeeld van gevoelens is een liefdesrelatie. Het domein van de gevoelens lijkt een persoonlijk leven te bieden waar verbondenheid te vinden is, maar vervult deze belofte volgens Buber niet (ibid., p. 53).

De twee domeinen hebben tot doel om respectievelijk een openbaar en persoonlijk leven te bewerkstelligen die beide een “ware gemeenschap” (ibid., p. 54) bevatten, maar zij hebben volgens Buber een averechts effect (ibid., p. 53). Omdat men blijft streven naar echte persoonlijke en openbare levens wordt gepoogd om de twee domeinen te vermengen. Als voorbeeld hierbij noemt Buber het huwelijk. Mensen worden in hun huwelijk (een instelling) niet door de staat aan elkaar verbonden, maar door hun eigen liefde (een gevoel) (ibid., p. 54). Ook hierdoor wordt echter geen ware gemeenschap bereikt. Enkel gevoelens of instellingen zijn volgens Buber namelijk niet genoeg. Om ware gemeenschap en een *echt* openbaar en *echt* privé leven te bereiken moet volgens Buber aan twee voorwaarden worden voldaan. Enerzijds moeten alle mensen in een levende wederzijdse relatie tot een ‘centrale Jij’ staan en anderzijds moeten alle mensen

in een levende wederzijdse relatie onderling staan (ibid., pp. 54-55). Bubers omschrijving van de centrale Jij is hieronder uitgewerkt. Mensen, zo stelt Buber, moeten deze centrale Jij vanuit een Ik-Jij-grondwoord ontvangen. Daarnaast moeten mensen elkaar ook vanuit het Ik-Jij-grondwoord tegemoet treden (ibid., p. 55). Het Ik-Jij-grondwoord is dus cruciaal bij het ervaren van ‘echte’ verbondenheid in zowel het publieke als persoonlijke domein (ibid., p. 55).

De centrale Jij

Buber acht de centrale Jij cruciaal in het ontstaan van een gevoel van verbondenheid in de twee hierboven genoemde domeinen (ibid., p. 55), omdat het de Jij-wereld kan structureren (ibid., p. 116). Normaliter is het Ik-Jij-grondwoord ongestructureerd en zorgt juist het Ik-Het-grondwoord voor ordening. In zijn gehele werk is de centrale Jij de enige Jij die Buber deze ordeningseigenschap toedicht. Daarmee krijgt deze Jij een belangrijke en bijzondere positie.

De centrale Jij, stelt Buber, wordt gevormd door het snijpunt van “de verlengde lijn[en]” van Ik-Jij-relaties (ibid., p. 116). Hoewel deze beschrijving abstract is, lijkt het geschetste beeld de centrale Jij een sleutelrol te geven. Het is in deze metafoor namelijk het centrale punt dat alle losse Ik-Jij-relaties die mensen onderling aangaan met elkaar verbindt. De losse Ik-Jij-relaties worden zo één groep. De centrale Jij zorgt voor Buber daardoor voor verbondenheid (ibid., pp. 54-55). De centrale Jij is volgens Buber mogelijk aanwezig in alle drie de sferen waar het Ik-Jij-grondwoord ook kan ontstaan: in het leven met de natuur, het leven met de mensen en het leven met het geestelijke (ibid., p. 116). Daarnaast stelt Buber dat de centrale Jij in staat is contact te maken met het “eeuwige Jij” en mensen in contact kan brengen met dit eeuwige Jij (ibid., p. 116). Dit eeuwige Jij is voor Buber een synoniem is voor God. Als mensen zelf niet in staat zijn om vanuit het Ik-Jij-grondwoord contact aan te gaan met het eeuwige Jij kan een ‘centrale Jij’ hier volgens Buber bij helpen.

Een verder uitwerking van het concept van de centrale Jij mist in Bubers werk, daardoor zijn er in de loop der jaren verschillende interpretaties geformuleerd. Zo is de centrale Jij beschouwd als een situationele openbaring in een gemeenschap (Guilherme 2015, pp. 8-10) en als een bouwer (ibid., pp. 11-12).

De centrale Jij als situationele openbaring kan verschillende vormen aannemen. Dit kan een tijdelijk en plotseling fenomeen zijn, zoals het overlijden van een groepsleider (ibid., p. 8), of een overkoepelend discours, zoals een streven naar een eigen staat (ibid., p. 10). Een voorbeeld hiervan is het instorten van de Twin Towers. Deze gebeurtenis zette processen in Amerika op scherp en het land leek eensgezind om terrorisme te bestrijden. In deze interpretatie van een centrale Jij als situationele openbaring ligt het uit elkaar vallen van de gemeenschap op de loer, omdat de situationele openbaring van tijdelijke

aard is of omdat het discours mensen met verschillende visie uit elkaar kan drijven (ibid., p. 11).

Bij de interpretatie van de centrale Jij als situationele openbaring moet kritisch naar Buber worden gekeken. Zijn tekst kan niet los worden gezien van de situatie in Israël en Palestina. Buber schreef dit boek in Israël en was ten tijde van de originele publicatie voorstander van één Arabisch-Joodse staat. Hij hing een complex zionisme aan dat hier niet zal worden uitgewerkt. Door de gruwelijke gebeurtenissen die nu in Palestina plaatsvinden zijn mogelijk ook bij Bubers theorie vraagtekens te plaatsen: het discours van de eenstaatsoplossing dat de Israëlische overheid na lijkt te streven kan worden beschouwd als centrale Jij als situationele openbaring: er is sprake van een overkoepelend discours dat een groep mensen samenbrengt. Hoewel Buber zijn centrale Jij als iets positief presenteert heeft het discours in Israël ernstige gevolgen voor duizenden mensen. De centrale Jij is dus misschien niet altijd enkel positief en de vraag is of er Ik-Jij-relaties door dit discours worden aangegaan.

Een andere perspectief op het concept van de centrale Jij is het idee van een ‘bouwer’ die ervoor zorgt dat er relaties aan kunnen worden gegaan vanuit het Ik-Jij-grondwoord tussen de groepsleden en de bouwer enerzijds en tussen de groepsleden onderling anderzijds (ibid., pp. 11-12). Uit Bijbelse teksten kan een beeld van de bouwer worden gedestilleerd als een koning, profeet, of patriarch. Een bouwer wordt een centrale Jij door de diepe en historische verbinding tussen het geestelijke en het menselijke te kennen, deze verbinding te allen tijde te zien en te weten dat die er altijd is – ook als deze haast verbroken lijkt; en te geloven in het altijd aan kunnen gaan van deze verbinding en deze te kunnen duiden (ibid., p. 18). De centrale Jij in de vorm van een bouwer kan *ook* voor een situationele openbaring zorgen, als hij komt te overlijden (ibid., pp. 15-16). In een meer seculier en modern wereldbeeld kan het beeld van de bouwer worden bijgesteld naar dat van een persoon die leeft vanuit het Ik-Jij-grondwoord en andere aanzet relaties aan te gaan vanuit dit grondwoord met elkaar (ibid., p. 16). Voorbeelden van hedendaagse bouwers zijn Martin Luther King en Nelson Mandela (ibid., p. 19).

Maar, ook aan deze interpretatie van het concept van de centrale Jij zitten haken en ogen. Zo kan een bouwer ook extremistische proporties aannemen. Een bouwer streeft daarbij naar iets wat voor vele mensen een negatieve uitwerking heeft. Zo kan een sterk nationalistische politieke leider een bouwer zijn, maar tegelijkertijd zorgen dat vele niet-autochtone inwoners tweederangsburgers worden. Ook een sekteleider is een extreem voorbeeld van een centrale Jij als bouwer. Hoewel er in beide gevallen sprake is van een bouwer, die vele mensen met elkaar kan verbinden, zijn hierbij ook de schaduwkanten van de verbinding aanwezig.

Conclusie deelvraag

Buber stelt dat een mens menselijk is door de relaties die hij aangaat. Deze relaties bestaan binnen één van de twee grondwoorden. Het grondwoord Ik-Het gaat over het contact wat een mens maakt met een Het. Dit grondwoord gaat om het ervaren en gebruiken van de wereld als Ik vanuit het Ik-Het-grondwoord. De mens is hierin niet vrij en ziet zichzelf als losstaand van anderen. De Het-wereld zorgt ervoor dat mensen hun leven kunnen ordenen, maar het staat echt contact in de weg. Gemeenschappen zijn met enkel Ik-Het-relaties dan ook niet mogelijk. Het grondwoord Ik-Jij stelt mensen in staat om in relatie te treden tot een Jij. Deze relatie creëert een Jij-wereld waarin de Ik vrij is en echt contact aan kan gaan met een ander. Deze ander wordt dan als volledige ander gezien; er is geen sprake van een bezitsrelatie tussen de Ik en het Jij. In de Jij-wereld kunnen mensen, door het snijpunt van de verlengde lijnen van Ik-Jij-relaties, contact leggen met het zogenoemde centrale Jij. Deze brengen individuele Ik-Jij-relaties samen en zo kunnen er ware gemeenschappen worden gevormd, waarbij verbondenheid wordt ervaren.

Hoofdstuk 3: Vergelijking

Introductie deelvraag

In de voorgaande twee hoofdstukken is de manier waarop mensen contact aangaan met anderen beschouwd vanuit twee perspectieven. Enerzijds is een literatuurwetenschappelijk-psychologisch perspectief aangehouden. Daarbij is in kaart gebracht op welke manier literatuur zorgt voor veranderingen in het contact en de omgang die een persoon heeft met anderen. Anderzijds is een levensbeschouwelijk-filosofisch perspectief toegepast. Hierbij is aan de hand van Bubers tekst onderzocht op welke manieren mensen zich tot anderen verhouden en hoe dit invloed heeft op wie zij als mens zijn.

In dit hoofdstuk zullen de twee perspectieven met elkaar in verband worden gebracht; verschillen en gelijkenissen zullen worden besproken. Hieruit ontstaat een antwoord op de deelvraag hoe literatuur kan worden ingezet voor contact met anderen, vanuit een levensbeschouwelijk perspectief. Ik hoop hiermee antwoord te geven op de vraag: Hoe verhouden deze ideeën over contact tussen het ik en anderen van enerzijds *transformative reading* -onderzoek en anderzijds onderzoek naar zingeving van Buber zich tot elkaar?

Twee voorwaarden aan de vergelijking

In de vergelijking tussen de twee perspectieven, namelijk het levensbeschouwelijke en het literatuurwetenschappelijke perspectief, ontstaan twee problemen. De eerste essentiële voorwaarde, die het onderzoeken van boeken in een theoretische levensbeschouwelijke context bemoeilijkt, ontstaat vanuit *transformative reading*-onderzoek: hieruit blijkt dat de effecten van lezen en de leeservaring sterk afhankelijk zijn van de lezer. Een tweede moeilijkheid ontstaat doordat Buber, stelt dat in een fictieve wereld, zoals die van het boek, geheel niet gesproken kan worden over een Ik-Jij-relatie.

De eerste voorwaarden gaat over het effect van lezen. Vanuit *transformative reading* onderzoek wordt gesteld dat lezen persoonlijk is (zie onder andere Schneider 2001, Liebers en Schramm 2017 en Koopman 2011). De mogelijke effecten van het lezen van een boek of het contact met personages kunnen hierdoor dus ook per persoon verschillen. De persoonlijkheid, de kennis en de (levens)ervaringen van de lezer bepalen in hoeverre deze in staat is tot een affectieve respons tijdens het lezen. Deze factoren bepalen dan ook in hoeverre een personage een Ik-Jij-relatie aan kan gaan met een boekpersonage. De lezer blijft dus de bepalende factor bij het wel of niet ontstaan van een connectie tussen de lezer en een personage, ondanks dat de manier waarop een verhaal en personages door een auteur zijn beschreven en de moeilijkheidsgraad van de tekst ook invloed hebben op deze connectie. In het kader van deze theoretisch opgezette

scriptie kan er daardoor geen close reading-analyse op een bepaald boek worden uitgevoerd. Als dit wel zou gebeuren is het de persoonlijke ervaring van de onderzoeker die wordt gegeneraliseerd. Een onderzoeksopzet waarbij de ervaringen van een grote groep lezers op één specifiek boek worden geanalyseerd en vanuit Bubers kader worden geduid zou in dit geval passender zijn om de validiteit van het onderzoek te waarborgen. Die onderzoeksopzet reikt ver buiten de grenzen van deze thesis en daarom zal er geen close reading van een tekst worden uitgevoerd. Wel zal in dit hoofdstuk een kader worden geschetst, dat een handvat kan bieden voor empirisch onderzoek dat de levensbeschouwelijke en literatuurwetenschappelijke disciplines verbindt. Daarnaast zal in dit hoofdstuk gebruik worden gemaakt van één specifieke boekenserie, namelijk Harry Potter, om het kader en de bevindingen te concretiseren. De jonge tovenaars is voor velen een bekende. Hij is de hoofdpersoon in de boeken van schrijfster J.K. Rowling die tussen 1997 en 2007 verschenen. Hoewel de schrijfster door verscheidene anti-transuitspraken inmiddels onder vuur is komen te liggen, is de hoofdpersoon nog altijd zeer geliefd. Het boek werd inmiddels in 73 talen vertaald en ruim 100 miljoen keer verkocht.

Naast deze eerste voorwaarden ontstaat er bij het samenvoegen van de twee disciplines ook een ander probleem: Buber beschouwt fictieve personages als een soort eeuwig Het. Zo stelt Buber dat “[d]e Het-mensen, die iemand fantaseert, postuleert en propageert, (...) niets gemeen [hebben] met mensen in levenden lijve, waartegen een mens waarachtig Jij spreek. De edelste fictie is een fetisj, de meest verheven neiging tot fictie een ondeugd” (Buber 1923/2023, p. 19). Hiermee bedoelt hij dat personages altijd een ‘Het’ zijn, omdat zij in het hoofd van de lezer worden gevormd. Volgens Buber zijn Ik-Jij-relaties enkel mogelijk in de ‘echte’ wereld, in het contact met mensen, de natuur of het geestelijke. Fictie valt hier volgens Buber buiten en personages blijven in zijn visie dan ook altijd een Het. Als Bubers visie op personages wordt toegepast zijn personages tot drie dingen *niet* in staat: zij kunnen er niet voor zorgen dat mensen ‘echt mens’ worden, zij kunnen geen invloed uitoefenen op de relatiekracht van mensen en zij kunnen geen werkelijke gemeenschap creëren. Voor deze drie dingen is een Ik-Jij-relatie volgens Buber namelijk cruciaal. Als personages altijd een Het blijven, kunnen zij deze effecten niet teweegbrengen.

Vanuit de literatuurwetenschappelijke theorieën kan Bubers perspectief mogelijk worden betwist. Er is door onderzoek bewezen dat lezers mentale modellen maken van personages (Schneider 2001), multidimensionale methoden inzetten om personages te beschrijven (Polvinen & Sklar 2019) en bovenal parasociale relaties aangaan met personages (Liebers & Schramm 2017). Hieruit blijkt een gelaagde omgang met personages. Deze gelaagde omgang leidt tot meer emoties tijdens het lezen (Polvinen & Sklar 2019, p. 11). Deze emoties zijn *self-modifying feelings* die op hun beurt weer zorgen voor een versterking van de sociale simulatie die het boek voor de lezer vormt (Djikic & Oatley 2014, p. 500). Als de manier waarop lezers met personages omgaan

vanuit dit perspectief wordt beschouwd lijken personages wel degelijk invloed te hebben op sociale aspecten van de lezer in de wereld buiten het boek. Dat personages enkel Het-mensen voor lezers zijn en blijven gedurende het lezen is daarmee vanuit *transformative reading*-onderzoeken niet zo eenduidig te stellen.

Lezen en de grondwoorden

Buber stelt dat een mens zijn of haar zin en bestemming in het leven vindt als deze mens zich zowel in de Het- als in de Jij-wereld kan begeven en tussen de werelden kan bewegen (Buber 1923/2023, p. 63). Als een boek volgens deze maatstaven wordt geanalyseerd dient een boek dus ook effect op (de toegang tot) beide werelden te hebben. Of hiervan sprake is zal ik hieronder uitwerken.

Lezen en het Ik-Het-grondwoord

Lezen behoort volgens Buber, zoals hierboven is uitgewerkt, dus tot het Ik-Het-grondwoord omdat het enige contact tussen de lezers en de personages zich in een fictieve wereld bevindt. Daarnaast blijkt uit het *transformative reading* onderzoek dat lezen tot het Ik-Het-grondwoord behoort. Ten eerste is er binnen deze onderzoekstraditie een sterke nadruk op de ervaringen van de lezer en het gebruik van literatuur voor mensen. Dit gebruiken en ervaren behoort volgens Buber bij het Ik-Het-grondwoord. Ten tweede wordt vanuit *transformative reading* onderzoek gesteld dat literatuur de *theory of mind*, het begrip wat een persoon over een ander heeft, vergroot. Ook hier staat het begrijpen weer centraal. Ten derde is ook de manier waarop personages door lezers worden beschouwd gericht op de ervaring van de lezer in plaats van op de relatie die er tussen de lezer en de personages ontstaat. Hierdoor wordt ook deze relatie vanuit het Ik-Het-grondwoord beschouwd. Ten slotte ontbreekt bij parasociale relaties tussen de lezer en een personage de wederkerigheid die Buber cruciaal acht in Ik-Jij-relaties. Omdat hiervan geen sprake is behoren ook parasociale relaties tot het Ik-Het-grondwoord. De opgenoemde argumenten zullen hieronder worden uitgewerkt.

Uit onderzoek van onder andere Nemesio (2010) en Polvinen & Sklar (2019) blijkt dat de lezer de personages en het verhaal beschouwt en hier een mening over vormt. Deze onderzoeken leggen de focus op het begrip en gebruik van lezers ten opzichte van de personages. Het begrijpen van een ander of een object en het gebruiken ervan staat centraal. Een lezer probeert een narratief te begrijpen door het te lezen er over na te denken; dit wordt de interpretatieve inspanning genoemd (Koopman 2011, p. 6). Bij elke leeservaring gebeurt dit en dus ook bij de Harry Potter-boeken: een lezer moet de woorden eerst begrijpen om de avonturen van Harry te kunnen volgen. Daarnaast gebruiken lezers een boek voor vermaak, dit geldt ook voor de Harry Potter-boeken. Boeken worden in deze voorbeelden ingezet voor het gebruik en vermaak van de lezer. Als dit in Bubers concepten zou worden gevat kan worden gesteld dat er op die momenten tussen de lezer en het boek sprake is van een relatie vanuit het Ik-Het-

grondwoord. In deze relatie gaat het volgens Buber over het beschouwen en ervaren van een ander – in dit geval het boek – en niet over het ‘echt’ in relatie treden met een ander.

De stelling dat het lezen van een boek tot het Ik-Het-grondwoord behoort kan verder worden onderbouwd doordat wordt gesteld dat lezen de *theory of mind* vergroot. De *theory of mind* leidt tot een beter begrip van anderen (Schlinger 2009, p. 437). Mensen kunnen hierdoor beter begrijpen waarom andere mensen op een bepaalde manier reageren op een situatie. Deze vergroting van de *theory of mind* wordt veroorzaakt doordat een boek een sociale simulatie vormt voor de lezer. Lezers kunnen daardoor als het ware oefenen met sociale situaties (Djikic & Oatley 2014, p. 500). Zo kan de lezer oefenen hoe het is om zich bijvoorbeeld buitengesloten te voelen, als een personage iets soortgelijks mee maakt. In de Harry Potter-boeken reeks is bijvoorbeeld sprake van veel verlieservaringen die Harry Potter meemaakt. Zo verliest hij zijn ouders en peetvader. In de boeken dient hij hiermee om te (leren) gaan. Omdat lezers hun *theory of mind* tijdens het lezen vergroten leren zij anderen in situaties van rouw ook beter begrijpen. Aangezien Buber het begrijpen onder het Ik-Het-grondwoord schaaft (Buber 1923/2023, p. 10), en *theory of mind* zich richt op dit begrijpen van anderen, is het aannemelijk dat hij ook het effect van de vergroting van de *theory of mind* als onderdeel van het Ik-Het-grondwoord zou beschouwen. De lezer leert de sociale ruimte namelijk beter te begrijpen en te gebruiken; de relatie tot Bubers Het-wereld wordt ook hierin weer duidelijk.

Ook met betrekking tot personages lijkt *transformative reading*-onderzoek zich binnen het Ik-Het-grondwoord te verhouden, omdat er sprake is van beeldvorming van een personage door een lezer en de wederkerigheid van de Ik-Jij-relatie tussen de lezer en het personage mist. De beeldvorming van een personage door een lezer kan door middel van een beschrijving of een mentaal model. Bij een beschrijving kan een lezer een personage mimetisch of structuralistisch benaderen (Polvinen & Sklar 2019, p. 11). In de eerste benadering verhoudt een lezer een personage tot de werkelijkheid; een lezer kan dan bijvoorbeeld stellen dat een personage echt zou kunnen bestaan. Hoewel de Harry Potter-boeken zich in een parallelle tovenaarswereld afspelen is deze wereld te vergelijken met de ‘echte’ wereld. Zo is de schoolstructuur van Harry’s school gelijk aan de structuur van Engelse middelbare scholen. Harry Potter kan dus ook mimetisch beschouwd worden. In de structuralistische benadering beschouwt een lezer een personage als onderdeel van een boek. Zo kan een lezer zeggen dat een personage de rol van de slechterik een bijzondere invulling geeft. Het personage ‘Harry Potter’ kan zo in het boek worden beschouwd als een hoofdpersonage dat steeds meer de rol van de held aan leert te nemen. In beide beschouwingen beschrijft een lezer zijn of haar mening en verhouding tot personages. In Bubers denkkader zou hierdoor in beide gevallen dus sprake zijn van een Ik-Het-relatie, waarbij een personage niet echt is maar enkel een object is dat door de lezer wordt beschreven. Ditzelfde zou in Bubers denkwijze gelden voor de mentale modellen die lezers van personages maken. Lezers kunnen door middel

van categorisatie of personalisatie modellen van personages in hun hoofd vormen (Schneider 2001, p. 609). Bij het eerste wordt het beeld van personages gevormd door bekende rollen uit de media, samenleving of het eigen leven van de lezer (ibid., pp. 611-613). Zo kan een personage de rol van een ‘de slechterik’ aannemen. Deze rol wordt in de Harry Potter-boeken door Voldemort vervuld. Bij personalisatie daarentegen vormt een lezer een beeld van het personage door wat die tijdens het lezen over een personage te weten komt (ibid., pp. 623). Doordat een lezer gedurende de Harry Potter-boeken steeds meer over verschillende personages te weten komt, wordt er van steeds meer personages door middel van personalisatie een mentaal model gevormd. Zo wordt het beeld van een personage als Harry Potter niet gevormd door een ‘standaard’ idee van de tovenaer, maar wordt het beeld van Harry Potter gevormd door kleine stukjes achtergrondinformatie die een lezer over hem te weten komt. Bij personalisatie is er dus sprake van een gepersonaliseerde manier van beeldvorming van een personage door een lezer. Vanuit Bubers perspectief zou hierbij echter nog steeds sprake zijn van het Ik-Het-grondwoord, omdat ook hier een personage wordt beschouwd en begrepen door een lezer. Er is sprake van een bezitsrelatie, waarbij het personage alleen als zodanig bestaat door de lezer. Deze bezitsrelatie, waarbij er geen gelijkwaardigheid is, is typerend voor het Ik-Het-grondwoord (Buber 1923/2023, p. 75).

Ook bij parasociale relaties zou er vanuit Bubers visie geen sprake zijn van het Ik-Jij-grondwoord, hoewel een lezer dit misschien anders ervaart. Bij een parasociale relatie door boeken is sprake van een vriendschaps- of liefdesrelatie tussen een fictief personage en een lezer (Liebers & Schramm 2017, p. 4). De lezer steekt moeite in de relatie en denkt het personage te kennen. Door de Harry Potter-boeken te lezen en de gebeurtenissen die Harry Potter meemaakt ook mee te maken, lijken lezers Harry te kennen. Toch is een belangrijk onderdeel van de definitie van een parasociale relatie dat het contact eenzijdig is: de lezer kent het personage, maar het personage kent de lezer niet (ibid., p. 4). Deze relaties zijn daardoor niet wederkerig. Ook Harry Potter is er als personage niet toe in staat de lezers te kennen. Voor Buber is deze wederkerigheid een cruciaal onderdeel van een Ik-Jij-relatie (Buber 1923/2023, p. 13). Het gebrek aan wederkerigheid zorgt ervoor dat ook parasociale relaties zich dus in de Ik-Het-wereld bevinden.

De effecten van het lezen van literatuur en de manier waarop lezers met personages omgaan bevinden zich dus in de Ik-Het-wereld. Hoewel Buber in zijn werk het Ik-Jij-grondwoord prefereert, stelt hij dat het Ik-Het-grondwoord ook belangrijk is. Dit grondwoord stelt mensen in staat om de wereld te ordenen en zich tot het leven te verhouden (Buber 1923/2023, p. 42). De rol van literatuur als sociale simulatie valt hiermee samen: literatuur ‘verbetert’ het begrip van relaties (Djikic & Oatley 2014, p. 500) en vergroot het begrip van de Het-wereld. Toch is het volgens Buber ook nodig dat mensen toegang krijgen tot het Ik-Jij-grondwoord. Naar mijn mening is dit ook mogelijk door het lezen van literatuur. In het onderstaande stuk zal ik dit onderbouwen.

Lezen en het Ik-Jij-grondwoord

De effecten van lezen kunnen minder makkelijk tot het Ik-Jij-grondwoord worden verhouden. Dit wordt door Bubers zelfs onmogelijk geacht (Buber 1923/2023, p. 19). Toch stel ik dat er in de beschreven effecten van literatuur drie aanknopingspunten van een Ik-Jij-wereld te vinden zijn. Ten eerste leidt lezen tot allerlei gevoelens, die volgens Buber tot de Ik-Jij-wereld behoren. Ten tweede leidt lezen tot zelfreflectie, wat volgens Buber kan leiden tot een hernieuwde connectie met de Ik-Jij-wereld. Ten derde kunnen personages in mijn optiek de rol van een centrale Jij op zich nemen. Deze positie maakt het volgens Buber mogelijk om contact te maken met de Ik-Jij-wereld. Hieronder zullen deze argumenten worden uitgewerkt.

Lezen leidt tot *self-modifying feelings*, waaronder narratieve, esthetische gevoelens en affectieve reacties (Koopman 2011, p. 6). Deze affectieve reactie bestaat onder andere uit de gevoelens die een lezer voor en door personages ervaart. Zo ontstaat er empathie en sympathie of worden oude gevoelens herleefd (Mar et al. 2011, Mar & Oatley 2008). Lezers kunnen zo bijvoorbeeld het verdrietig worden van Harry Potter als hij zijn peetvader verliest ervaren of spanning ervaren bij het lezen over een strijd tussen Harry Potter en Voldemort. Gevoelens behoren in Bubers denkwijze tot de wereld van het Ik-Jij-grondwoord (Buber 1923/2023, p. 52). Hij stelt dat gevoelens zouden kunnen leiden tot een gevoel van verbondenheid, mits er een centrale Jij aanwezig is. Deze centrale Jij zorgt ervoor dat het domein ‘gevoelens’ kan leiden tot verbondenheid van mensen (ibid., p. 54). Buber werkt het concept ‘gevoelens’ niet verder uit, maar gebruikt wel het voorbeeld ‘liefde’ (ibid., p. 51). De gevoelens die literatuur op kan wekken kunnen ook tot Bubers domein van gevoelens horen. Hiermee zet literatuur een stapje in de richting van het Ik-Jij-grondwoord. Hoewel het domein van de gevoelens tot het Ik-Jij-grondwoord behoort, leidt dit domein volgens Buber niet altijd tot verbondenheid en relaties vanuit het Ik-Jij-grondwoord (ibid., p. 54). Als de effecten van literatuur tot het Ik-Jij-grondwoord willen behoren is dus meer nodig.

Een mens (of lezer) kan volgens Buber vanuit het Ik-Jij-grondwoord in relatie met anderen staan, maar Buber stelt dat de tendens is dat mensen vooral vanuit het Ik-Het-grondwoord leven. Het Ik-Het-grondwoord is makkelijker en wordt door de samenleving gestimuleerd, stelt hij. Toch is er volgens Buber een Ik-Jij-relatie nodig is om een ‘echt mens’ te kunnen worden. Deze Ik-Jij-relatie kan volgens Buber worden herpakt door onder andere zelfbezinning: “wegzinken in de wortelgrond” (ibid., p. 73). Het lezen van boeken kan dit stimuleren. Uit *transformative Reading*-onderzoek van onder andere Koopman blijkt namelijk dat lezen kan leiden tot zelfreflectie (2015). Lezen kan iemand zo bij bezinning ondersteunen en iemand helpen om vanuit het Ik-Jij-grondwoord te leven. In het geval van de Harry Potter-boeken kan een lezer zich door het lezen bezinnen op diens mogelijke reactie op gevaar of spannende situaties op school.

Het lezen van literatuur kan ook op een andere manier helpen om tot het Ik-Jij-grondwoord te komen. Het zou er namelijk voor kunnen zorgen dat er een ‘centrale Jij’ ontstaat. Buber stelt dat mensen ook door de centrale Jij vanuit het Ik-Jij-grondwoord kunnen leven. Deze centrale Jij is voor Buber cruciaal bij het omvormen van een domein tot een ware gemeenschap: zoals hierboven ook al is beschreven kan het gevoels-domein alleen met een centrale Jij tot een gevoel van verbondenheid leiden (Buber 1923/2023, p. 55). Bubers concept van het ‘centrale Jij’ is, zoals in hoofdstuk 2 is beschreven, op twee manieren geïnterpreteerd: de centrale Jij is ofwel een ‘bouwer’ ofwel een ‘situationele openbaring’ (Guilherme 2015, pp. 8-12). Een bouwer is een persoon die leeft vanuit het Ik-Jij-grondwoord en anderen aanzet relaties aan te gaan vanuit dit grondwoord met elkaar en met het “eeuwige Jij” volgens Buber (ibid., pp. 11-12). Een recent voorbeeld van een bouwer zou Nelson Mandela kunnen zijn. Hij zette zich met zijn vredige strijd tegen rassenscheiding in voor contact tussen mensen. Een situationele openbaring is een plotseling fenomeen of een overkoepelend discours, dat een centrale positie aanneemt in een groep mensen en zo voor verbondenheid zorgt (ibid., pp. 8-10). Als hedendaags voorbeeld van een situationele openbaring werd het instorten van de Twin Towers op 11 september 2001 al genoemd. Deze gebeurtenis heeft invloed op de manier waarop mensen met elkaar omgaan, de manier waarop mensen terreurorganisaties benaderen en de manier waarop er met terreurdreiging en vliegverkeer wordt omgegaan. Zowel een situationele openbaring als een bouwer zijn een centrale Jij, en deze leidt volgens Buber tot verbondenheid (Buber 1923/2023, p. 55). Een situationele openbaring is echter meer kortdurend en instabieler van aard dan een bouwer als centrale Jij (Guilherme 2015, p. 12). Als deze ideeën aan theorieën van *transformative reading* worden verbonden geeft dit een interessant perspectief. Ook een personage zou bijvoorbeeld de rol van een centrale Jij aan kunnen nemen, ofwel als een openbaring ofwel als een bouwer. Een personage creëert hierdoor de mogelijkheid voor lezers om weer tot het Ik-Jij-grondwoord te komen, zelfs als zij door de maatschappelijke tendens in het Ik-Het-grondwoord leven. Deze stelling zal in het onderstaande deel worden uitgewerkt.

Een personage als het centrale Jij

Een centrale Jij brengt volgens Buber meerdere Ik-Jij-relaties samen (Buber 1923/2023, p. 55). Hierdoor ontstaat de mogelijkheid tot ‘echte’ verbondenheid tussen mensen. Een centrale Jij is een van de twee ‘types’: een situationele openbaring of een ‘bouwer’ (Guilherme 2015).

Een bouwer verhoudt zich constant tot het “eeuwige Jij” (ibid., pp. 11-12). In dit type van de centrale Jij zit dus een dynamische en geestelijke component verweven. Deze component kan een personage niet waarmaken. Een personage bestaat in een vastgelegde tekst (Baldick 2008, p. 52). Een literaire tekst wordt, met uitzondering van redactie bij heruitgaven, niet aangepast en daardoor is een personage dus ook onveranderlijk beschreven. Hierdoor kan een personage niet dynamisch zijn. Zo zal

Harry Potter altijd op de Ligusterlaan bij zijn oom en tante wonen aan het begin van het eerste boek. Er kan daardoor geen sprake zijn van een personage dat een constante verbinding tussen het geestelijke en het menselijke nastreeft en deze verbinding duidt en inzet. Een personage lijkt hierdoor niet te voldoen aan Bubers eis dat een centrale Jij dynamisch dient te zijn. Tegelijkertijd kan worden gesteld dat een personage wel degelijk verandert. Zoals uit *transformative reading* onderzoeken blijkt ontstaat een personage door de ervaringen en kennis van de lezer (Schneider 2001, p. 611-612). Zo is het wel of niet aangaan van een parasociale relatie van de lezer met een personage afhankelijk van de hechtingsstijlen en waardeoordelen van de lezer. Ook de mentale modellen die een lezer van personages maakt is afhankelijk van de kennis, ervaringen en vaardigheden van een lezer. Een lezer die geen ervaringen heeft met de Engelse bouwstijl zal het huis waar Harry Potter opgroeit anders fantaseren dan een Engelse lezer die bekend is met de bouwstijl, ondanks dat de beschrijving onveranderd is. Maar een lezer verandert, doordat deze na het lezen van een tekst verder gaat met diens leven. Hiermee veranderen dus ook de ervaringen en kennis van een lezer. Omdat een lezer kan worden beschouwd als mede-vormgever van een personage (Nemesio 2010, p. 104) leidt een veranderde lezer dus ook tot een veranderd (beeld van een) personage. Als een lezer aan de Harry Potter-boeken begon voordat deze bekend was met een middelbare school en de boeken weer leest als deze naar de middelbare school is geweest zal de leeservaring anders zijn, omdat de kennis over de middelbare school kan worden ingezet voor de beeldvorming van Harry Potters school Zweinstein. Dit geldt voor gebouwen, maar ook voor personages. Meer kennis van de lezer over bijvoorbeeld het ouder worden gedurende de puberteit zal het beeld wat een lezer heeft van een ouder wordende Harry Potter ook veranderen. Als mede-vormgever van een personage zorgt een lezer door diens eigen veranderingen dus ook voor een personage dat veranderlijk is. Het herlezen van een boek kan een personage zo dus veranderen. Hierdoor bestaat een personage wel degelijk uit dynamische componenten, die Buber voorwaardelijk stelt aan het zijn van een centrale Jij (Guilherme 2015, p. 18).

Een personage of boek kan ook zorgen voor een situationele openbaring en op die manier een centrale Jij zijn. Het boekpersonage 'Harry Potter' uit de gelijknamige boekenreeks is hier een bekend voorbeeld van. De gehele serie is meer dan 600 miljoen keer verkocht. Het is daarmee de bestverkopende boekenserie wereldwijd. Het succes van de serie leidde tot allerlei gebeurtenissen in de 'echte' wereld. Zo ontstonden er lange rijen bij boekhandels, waar mensen overnachtten om zo snel mogelijk het nieuwste boek van de reeks te bemachtigen (Kist 2019). Daarnaast bestaat er een officiële 'Harry Potter fanclub' (*The Official Harry Potter Fan Club* z.d.), waar mensen meer te weten kunnen komen over het Harry Potter-universum. In veel landen, waaronder Nederland, bestaan zelfs zwerkbalk-teams. Van deze sport, die wordt beschreven in de Harry Potter-reeks, bestaat zelfs een wereldkampioenschap (Kantelberg 2018; *Events - International Quadball Association* z.d.). Harry Potter en de boekenreeks zijn het literaire medium

ontgroeid. Zij bestaan in de echte wereld en scheppen een centrale Jij waartoe mensen zich kunnen verhouden. Harry Potter is zo een voorbeeld van een personage dat als een centraal Jij in de vorm van een situationele openbaring, mensen tot staat stelt om vanuit het Ik-Jij-grondwoord relaties met anderen aan te gaan in de ‘echte’ wereld.

Conclusie deelvraag

In dit hoofdstuk heb ik geprobeerd de twee onderzoeksvelden van enerzijds *transformative reading* en anderzijds levensbeschouwelijke filosofie – geïllustreerd met Bubers werk – samen te brengen. Hiervoor is Bubers theorie een meetlat geweest. Hij stelt dat mensen de zin van het leven vinden als zij zich vrij tussen de Het-wereld en de Jij-wereld kunnen verplaatsen en dat de aanwezigheid van een centrale Jij tot verbondenheid leidt. Als boeken en lezen moeten ondersteunen bij het bewegen tussen de twee grondwoord, dienen de effecten van lezen zich ook op beide grondwoorden te richten.

Hoewel Buber stelt dat het niet mogelijk is dat literatuur en fictieve personages leiden tot een Ik-Jij-relatie, wordt in dit hoofdstuk aangetoond dat dit wel degelijk mogelijk is. Toch blijft het Ik-Het-grondwoord binnen de *transformative reading*-theorieën het meest prominent aanwezig. Dit onderzoeksterrein richt zich op de leesbeleving en de effecten van lezen. Het ervaren en gebruiken van literatuur en de personages voor allerlei toepassingen staat dan ook centraal. Deze doelen behoren vanuit Bubers visie tot de Het-wereld, waarin een mens anderen ziet als een iets en hen zintuigelijk ervaart (Buber 1923/2023, p. 10). Van een echte relatie, zoals deze in het Ik-Jij-grondwoord voorkomt, is dan ook geen sprake. In beide effecten van literatuur, een vergrote *theory of mind* en een veranderd zelfconcept, is het Ik-Het-grondwoord aanwezig. Deze komt het sterkst naar voren in de vergrote *theory of mind*, waardoor lezers sociale situaties en anderen beter kunnen gaan begrijpen. Ook in de relatie van lezers met personages is het Ik-Het-grondwoord overheersend. Er is namelijk sprake van een beschouwing van een personage door de lezer. In Bubers woorden bestaat het personage dus door het Ik, in plaats van *in relatie* tot het Ik. Er is daardoor sprake van een bezitsrelatie, die typerend is voor het Ik-Het-grondwoord. Daarnaast ontbreekt in de relatie van lezers met personages de wederkerigheid die Buber essentieel acht voor het Ik-Jij-grondwoord, zelfs als er sprake is van een parasociale interactie.

Tegelijkertijd kan literatuur het aangaan van relaties vanuit het Ik-Jij-grondwoord ook stimuleren. Dit komt doordat literatuur zorgt voor allerlei emoties, die behoren tot het gevoelens-domein in de Jij-wereld. Doordat literatuur daarnaast voor zelfreflectie zorgt kunnen lezers door het lezen meer toegang krijgen tot het Ik-Jij-grondwoord. Een derde manier waarop lezen kan leiden tot meer toegang tot het Ik-Jij-grondwoord is door personages, die in sommige gevallen de rol van de centrale Jij aan kunnen nemen. Zo kan een hoofdpersoon de functie van een bouwer aannemen, doordat deze dynamisch wordt gevormd door de lezer. Een andere manier waarop een personage de rol van een

centrale Jij aan kan nemen is door het ontstaan van een grote groep fans of aanhangers, zoals die rondom goed verkochte werken bestaan.

De ideeën over contact tussen het ik en de ander van enerzijds *transformative reading*-onderzoek en anderzijds Buber verhouden zich dus ambivalent tegenover elkaar, voornamelijk doordat de precieze uitwerking van literatuur op de lezer persoonsgebonden blijft. Toch toont dit onderzoek aan dat het lezen van literatuur wel degelijk aanknopingspunten bevat voor zowel het Ik-Het-grondwoord als het Ik-Jij-grondwoord zoals geformuleerd door Buber. Uit de voorbeelden van de Harry Potter reeks blijkt dat lezen zich op zowel het Ik-Het- als het Ik-Jij-grondwoord richt. Enerzijds richt lezen zich op het Ik-Het-grondwoord, waarbij het gebruiken van een Het centraal staat. Bij het lezen van bijvoorbeeld de Harry Potter boeken gaat het daarbij vooral om het ervaren van het boek en de personages. Anderzijds is er bij bijvoorbeeld de Harry Potter-boeken ook sprake van een Ik-Jij-grondwoord, waarbij de wederzijdse tegenwoordige relatie centraal staat. Bij de Harry Potter-boeken komt dit tot uiting in de parasociale relatie die lezers met Harry Potter aan kunnen gaan en de situationele openbaringen die de boeken teweeg gebracht hebben.

In het bovenstaande hoofdstuk is een kader ontstaan waaruit blijkt dat boeken, lezen en de effecten van lezen aspecten van beide grondwoorden bevatten. Dit is geïllustreerd door de Harry Potter-boeken. Buber stelt dat beide grondwoorden onderdeel zijn van mensen. Juist de combinatie van de grondwoorden leiden er volgens Buber toe dat een persoon volledig mens kan zijn (Buber 1923/2023, p. 63). Dit kader heeft implicaties voor de inzet van literatuur bij levensbeschouwelijke thema's en voor onderzoeken naar de effecten van lezen. Deze implicaties zullen in de conclusie worden besproken.

Conclusie en discussie

Conclusie

In deze thesis heb ik het antwoord geprobeerd te formuleren op de vraag hoe het effect van lezen op contact van de lezer met anderen zoals geformuleerd in *transformative reading*- en bibliotherapie-onderzoek zich verhoudt tot Bubers ideeën over het contact tussen het ik en de ander.

In het eerste hoofdstuk werden onderzoeken vanuit de literatuurwetenschap en psychologie beschreven. Lezen blijkt uit deze onderzoeken invloed te hebben op allerlei sociale processen, die worden gevoed door emoties. De emoties die lezers hebben, zoals empathie, sympathie en (h)erkenning, worden samengevoegd tot *self-modifying feelings*. Deze gevoelens kunnen leiden tot veranderingen in hoe de lezer naar zichzelf kijkt – het zelfconcept – en in hoeverre de lezer in staat is anderen te begrijpen – *theory of mind*. Het lezen van een boek kan deze effecten teweegbrengen door meerdere redenen. Zo kan een boek worden beschouwd als een sociale simulatie is, waarin mensen vrij kunnen oefenen met sociaal gedrag. Ook de manier waarop lezers personages beschouwen heeft invloed op de effecten van lezen. De personagebeschouwing beïnvloedt namelijk de emoties die tijdens het lezen ontstaan. Deze emoties leiden op hun beurt weer tot *self-modifying feelings*, die de effecten in de echte wereld mogelijk maken. Alle emoties die lezen oproept zijn persoonlijk: de effecten van lezen zijn dan ook per lezer, boek en leeservaring verschillend.

In het tweede hoofdstuk richtte ik mij op Bubers ideeën over sociaal contact. Deze opvattingen zijn vervolgens in hoofdstuk 3 verbonden aan de theorieën uit hoofdstuk 1. Buber beschrijft twee grondwoorden: Ik-Het en Ik-Jij. Het eerste grondwoord gaat over het ervaren en gebruiken van de wereld en anderen. Het Ik-Het-grondwoord creëert een Het-wereld en een domein van instellingen. Door deze Het-wereld zijn mensen in staat zich tot hun leven te verhouden, maar zij hebben de Jij-wereld nodig om ‘echt mens’ te kunnen zijn. Deze Jij-wereld ontstaat volgens Buber vanuit het grondwoord Ik-Jij. Dit grondwoord richt zich – in Bubers woorden – op de ‘echte relatie’. De Jij-wereld bevat het domein van de gevoelens. Mensen kunnen de Ik-Jij-relaties verliezen, ten koste van de gemakkelijkere Ik-Het-relaties. Zij kunnen het Ik-Jij-grondwoord terugkrijgen door een centrale Jij. Deze centrale Jij neemt de functie in van een bouwer of een situationele openbaring en zorgt ervoor dat mensen Ik-Jij-relaties met elkaar aan kunnen gaan en verbondenheid kunnen ervaren.

In het derde hoofdstuk zijn de twee voorgaande lijnen bij elkaar gebracht. In dit hoofdstuk werd onderzocht in hoeverre de effecten van lezen aansluiten bij de manier waarop Buber denkt over contact met anderen. Buber theorie is daarbij als vertrekpunt gebruikt om te analyseren of de effecten van literatuur zich in het Ik-Het- of het Ik-Jij-grondwoord bevinden. Buber stelt dat de zin van het leven wordt gevonden als het voor

een mens mogelijk is zich tussen het Ik-Jij-grondwoord en het Ik-Het-grondwoord te bewegen. In dat opzicht zou het dus het gunstigste zijn als de effecten van literatuur zich ook in deze twee grondwoorden bevinden. In mijn optiek doen de effecten van lezen dit. Zo leidt lezen tot een vergrote *theory of mind*, waardoor mensen getraind worden in het Ik-Het-grondwoord en de wereld beter leren begrijpen. Daarnaast leidt lezen tot *self-modifying feelings* en zelfreflectie. Gevoelens bevinden zich in de Jij-wereld en zelfreflectie is volgens Buber een manier om tot het Ik-Jij-grondwoord te komen. Literatuur opent zo de weg naar zowel de Het- als de Jij-wereld. Daarnaast leidt de manier waarop lezers personages beschouwen ook tot beide grondwoorden. Zo zijn de mentale modellen en soorten beschouwingen van personages door lezers een voorbeeld van Ik-Het-relaties, waarbij de lezer een personage ervaart. Personages kunnen echter ook een positie van de centrale Jij innemen. Door hun populariteit kunnen personages namelijk situationele openbaringen veroorzaken en door hun dynamische eigenschappen kunnen zij ook bouwers zijn. Hierdoor worden in de effecten van lezen aspecten van beide grondwoorden teruggevonden.

Bubers levensbeschouwelijke theorie en de theorieën uit *transformative reading*-onderzoek bevinden zich op gespannen voet met elkaar. Dit komt voornamelijk doordat het *transformative reading*-onderzoek zich richt op het beschouwen van personages. Het beschouwen van een ander behoort volgens Buber tot het Ik-Het-grondwoord. Het Ik-Jij-grondwoord is binnen *transformative reading* daardoor dus minder zichtbaar aanwezig. Toch kan literatuur wel degelijk ondersteunen bij het ervaren van beide grondwoorden. Het effect van lezen reikt daarmee ook tot levensbeschouwelijke thematiek en heeft effect op het aangaan van wat Buber ‘echte relaties’ zou noemen.

Lezen en levensvragen

Terugkomend op Derkx’ levensvragen, kan lezen bijdragen aan een gevoel van verbondenheid, als dit kan worden opgevat volgens Bubers theorie. Buber draagt het bestaan van een centrale Jij en de mogelijkheid om tussen de Jij- en Het-werelden te kunnen bewegen aan als oplossing voor een gebrek aan verbondenheid: echte verbondenheid voelt men in aanwezigheid van een centrale Jij. Uit deze thesis blijkt dat boeken en personages deze rol voor sommige lezers op zich kunnen nemen. Lezen kan zo ondersteunen bij het ervaren van verbinding.

Vanuit *transformative reading*-onderzoek is deze stelling echter nooit empirisch onderzocht. Er is aangetoond dat lezen effect heeft op het contact tussen de lezer en anderen, maar er wordt in de onderzoeken niet gesproken over (het effect van lezen op het aangaan van) ‘echte relaties’. Deze manier van contact maken, vanuit het Ik-Het- of Ik-Jij-grondwoord, leidt uiteindelijk – vanuit Bubers perspectief – tot het wel of niet ervaren van verbondenheid. De vraag blijft dus of lezen invloed heeft op een gevoel van verbondenheid.

Op basis van deze thesis is het daarom interessant om in een empirisch onderzoek te analyseren welke invloed lezen heeft op een *gevoel* van verbondenheid. Vanuit die onderzoeken kan er meer concreet worden gesteld of en hoe literatuur kan worden ingezet als instrument bij begeleiding bij levensvragen.

Ondanks het ontbreken van empirisch onderzoek is in deze thesis een eerste brug geslagen tussen levensbeschouwelijke theorieën en *transformative reading*. Hierdoor is er aandacht ontstaan voor de begeleiding van levensvragen met behulp van literaire teksten. Het onderzoek heeft daarmee bijgedragen aan de missie van de Universiteit voor Humanistiek om bij te dragen aan een samenleving waarin mensen een zinvol leven kunnen leiden (*In Het Kort*, z.d.). Literatuur en begeleiding bij levensvragen komen samen in verbondenheid. Als Neerlandica en toekomstige Humanistica kan ik deze vervlechting alleen maar aanmoedigen.

Discussie

Op dit onderzoek zijn natuurlijk een aantal punten aan te merken. Ten eerste blijft het onderzoek erg theoretisch, wat de inzetbaarheid en de concretisering van de uitkomsten niet ten goede komt. Helaas was het door de bevinding uit het eerste hoofdstuk niet mogelijk het theoretische kader op een concrete casus toe te passen door middel van close reading. Uit het eerste hoofdstuk bleek dat de effecten van lezen zeer persoonlijk afhankelijk zijn van de lezer. Als een onderzoek de hypothese wil testen dat bijvoorbeeld de Harry Potter-boekenreeks kan ondersteunen bij levensvragen en effecten kan hebben in de ‘echte wereld’ moet de onderzoeksopzet anders zijn. Om die hypothese te testen moet er een grootschalig empirisch lezersonderzoek worden opgezet, waardoor de persoonlijke ervaringen van de lezers kunnen worden gegeneraliseerd. Pas na zo’n onderzoek kan worden gesteld of een bepaald boek daadwerkelijk effecten heeft op de lezers, maar ook dan blijven persoonlijke ervaringen belangrijk. Voor dit onderzoek had een casestudie de stelling dat het lezen van literatuur kan leiden tot zowel het Ik-Het- als het Ik-Jij-grondwoord kunnen testen en mogelijk kunnen onderbouwen. Zoals in hoofdstuk 3 is beschreven was dit door de onderzoeksopzet echter niet mogelijk. De effecten die het lezen van literatuur kan hebben zijn persoonlijk. Daarom is een empirisch onderzoek, waarbij het effect van lezen voor een groep lezers wordt onderzocht, noodzakelijk om uitspraken te doen over de algemene effecten van lezen op een gevoel van verbondenheid. Ik hoop dit in een ander onderzoek uit te werken.

Ten tweede is het belangrijk om mijn persoonlijke betrokkenheid bij het onderzoek te vermelden: mijn achtergrond in de literatuur en Neerlandistiek geeft mij waarschijnlijk een vertekend beeld. Ik weet dat ik de impact van literatuur als iets reëls beschouw, ondanks dat de effecten van literatuur niet altijd zo duidelijk en sterk naar voren komen als mede-Neerlandici en ik zouden willen. De positieve rol die lezen kan spelen bij levensbeschouwelijke vragen en thema’s heb ik door mijn eigen achtergrond goed belicht, terwijl de negatieve kanten van het lezen van literatuur niet zijn belicht. Het zijn

echter belangrijke vragen om te stellen: wat gebeurt er als een lezer veel *self-modifying feelings* ervaart bij het lezen van een boek met een bepaalde extremistische ideologie? Wat gebeurt er als een lezer een sterke parasociale relatie aangaat met een personage dat extreme denkkaders heeft of als een lezer overweldigd wordt door extreme gevoelens van een personage? Deze vragen verdienen aandacht en dat hebben ze in deze scriptie niet gekregen.

Ten derde staat de tekst van Buber in het tweede hoofdstuk centraal, waardoor divergerende opvattingen weinig aan bod zijn gekomen. Hoewel hij als grondlegger van een filosofische stroming wordt gezien en zijn teksten nog veel ingezet worden, is zijn werk ook 101-jaar oud. Daarnaast is hij een Joodse theoloog. Deze levensbeschouwelijke achtergrond had – zeker op de UvH – van een bredere seculiere en interlevensbeschouwelijke context kunnen worden voorzien.

Ondanks deze op- en aanmerkingen ben ik van mening dat deze thesis, door de theoretische analyse, een brug heeft kunnen slaan tussen twee disciplines die niet eerder met elkaar zijn verbonden. Ik hoop hierdoor een kennishiaat te hebben verkleind. Deze thesis en de uitkomst ervan kunnen een aanleiding vormen voor meer onderzoek naar het inzetten van literatuur en lezen ter ondersteuning van levensvragen in de praktijk. Daarmee kan literatuur worden ingezet als toegankelijke manier om bij levensvragen te ondersteunen.

Literatuurlijst

- Baldick, C. (2008). Character. In *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms* (3de editie, p. 52). Oxford University Press. Geraadpleegd via Google Books.
<https://books.google.nl/books?id=mp0s9GgrafUC>
- Bohlmeijer, E. (2007). *De verhalen die wij leven: narratieve psychologie als methode*. Uitgeverij Boom.
- Buber, M. (2023). *Ik en jij* (M. Storm, Vert.; 14^e druk). Bijleveld. (Oorspronkelijk gepubliceerd 1923)
- DBNL. (2012). *Catharsis, Algemeen letterkundig lexicon* - DBNL. https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00569.php
- Derkx, P. (2011). Humanisme, zinvol leven en nooit meer “ouder worden”: Een levensbeschouwelijke visie op ingrijpende biomedisch-technologische levensverlenging. Uitgeverij Asp.
- Djikic, M., & Oatley, K. (2014). The art in fiction: From indirect communication to changes of the self. *Psychology Of Aesthetics, Creativity, And The Arts*, 8(4), 498–505. <https://doi.org/10.1037/a0037999>
- Djikic, M., Oatley, K., Zoeterman, S., & Peterson, R. A. (2009). On Being Moved by Art: How Reading Fiction Transforms the Self. *Creativity Research Journal*, 21(1), 24–29. <https://doi.org/10.1080/10400410802633392>
- Dodell-Feder, D., & Tamir, D. I. (2018). Fiction reading has a small positive impact on social cognition: A meta-analysis. *Journal Of Experimental Psychology. General*, 147(11), 1713–1727. <https://doi.org/10.1037/xge0000395>
- Events - International Quadball Association. (z.d.). Geraadpleegd op 19 juni 2024. Van <https://www.iqasport.org/events/>
- Expertisenetwerk Levensvragen en Ouderen, Begemann, C., & Cuijpers, M. (2015). *Kwaliteitsstandaard levensvragen*. Vilans. <https://www.zorginzicht.nl/binaries/content/assets/zorginzicht/kwaliteitsinstrumenten/Kwaliteitsstandaard+Levensvragen.pdf>
- Fialho, O. (2019). What is literature for? The role of transformative reading. *Cogent Arts & Humanities*, 6(1), 1692532. <https://doi.org/10.1080/23311983.2019.1692532>
- Fong, K., Mullin, J. B., & Mar, R. A. (2013). What you read matters: The role of fiction genre in predicting interpersonal sensitivity. *Psychology Of Aesthetics, Creativity, And The Arts*, 7(4), 370–376. <https://doi.org/10.1037/a0034084>
- Guilherme, A. (2015). Reflexions on Mendes-Flohr’s and Avnon’s Interpretations of Buber’s ‘Living-Centre’: Implications for the Gemeinde. *Philosophia*, 43(3), 821–841. <https://doi.org/10.1007/s11406-015-9605-7>
- Humanists International. (2024, Februari 6). *De Amsterdamse verklaring*. <https://humanists.international/nl/what-is-humanism/the-amsterdam-declaration/>
- In het kort*. (z.d.). Universiteit Voor Humanistiek. Geraadpleegd op 7 juli 2024, van <https://www.uvh.nl/over-de-uvh/organisatie/in-het-kort>
- Kantelberg, A. (2018, 29 juni). *Nederland op jacht naar de gouden snaai op het WK zwerkbal*. NOS. Geraadpleegd op 19 juni 2024, van <https://nos.nl/artikel/2239041-nederland-op-jacht-naar-de-gouden-snaai-op-het-wk-zwerkbal>

- Kenniswerkplaats Zingeving en Geestelijke verzorging. (z.d.). UvH. Geraadpleegd op 14 maart 2024 via <https://www.uvh.nl/kenniswerkplaats-geestelijke-verzorging>
- Kist, R. (2019, 20 maart). 'Ik blijf de hele nacht Harry Potter lezen'. NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2007/07/21/ik-blijf-de-hele-nacht-harry-potter-lezen-11362545-a1005172>
- Koopman, E. (2011). Predictors of insight and catharsis among readers who use literature as a coping strategy. *Scientific Study Of Literature*, 1(2), 241–259. <https://doi.org/10.1075/ssol.1.2.04koo>
- Koopman, E. (2014). Reading in times of loss: An exploration of the functions of literature during grief. *Scientific Study Of Literature*, 4(1), 68–88. <https://doi.org/10.1075/ssol.4.1.04koo>
- Koopman, E. (2015). How texts about suffering trigger reflection: Genre, personal factors, and affective responses. *Psychology Of Aesthetics, Creativity, And The Arts*, 9(4), 430–441. <https://doi.org/10.1037/aca0000006>
- Koopman, E. (2018). Does Originality Evoke Understanding? The Relation between Literary Reading and Empathy. *Review Of General Psychology*, 22(2), 169–177. <https://doi.org/10.1037/gpr0000107>
- Liebers, N., & Schramm, H. (2017). Friends in books: The influence of character attributes and the reading experience on parasocial relationships and romances. *Poetics*, 65, 12–23. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2017.10.001>
- Mar, R. A., Tackett, J. L., & Moore, C. (2010). Exposure to media and theory-of-mind development in preschoolers. *Cognitive Development*, 25(1), 69–78. <https://doi.org/10.1016/j.cogdev.2009.11.002>
- Mar, R., & Oatley, K. (2008). The Function of Fiction is the Abstraction and Simulation of Social Experience. *Perspectives On Psychological Science*, 3(3), 173–192. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6924.2008.00073.x>
- Mar, R., Oatley, K., Djikic, M., & Mullin, J. B. (2011). Emotion and narrative fiction: Interactive influences before, during, and after reading. *Cognition And Emotion*, 25(5), 818–833. <https://doi.org/10.1080/02699931.2010.515151>
- Nakamura, J., & Csíkszentmihályi, M. (2007). Flow theory and research. In C. R. Snyder & S. J. Lopez (Eds.), *Oxford Handbook of Positive Psychology* (2de editie, pp. 195–206). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195187243.001.0001>
- Nemesio, A., Levorato, M. C., & Ronconi, L. (2010). The Reader in the Text: The Construction of Literary Characters. *Empirical Studies Of The Arts*, 29(1), 89–109. <https://doi.org/10.2190/em.29.1.f>
- Onderzoek aan de UvH. (z.d.). UvH. Geraadpleegd op 14 maart 2024, van <https://www.uvh.nl/onderzoek/onderzoek-aan-de-uvh>
- Phelan, J., & Frow, J. (2022). Reading characters rhetorically. *Narrative*, 30(2), 255–267. <https://doi.org/10.1353/nar.2022.0015>
- Polvinen, M., & Sklar, H. (2019). Mimetic and synthetic views of characters: How readers process “people” in fiction. *Cogent Arts & Humanities*, 6(1), 1687257. <https://doi.org/10.1080/23311983.2019.1687257>

- Rain, M., & Mar, R. A. (2021). Adult attachment and engagement with fictional characters. *Journal Of Social And Personal Relationships*, 38(9), 2792–2813. <https://doi.org/10.1177/02654075211018513>
- Schlinger, H. D. (2009). Theory of Mind: an Overview and Behavioral perspective. *The Psychological Record*, 59(3), 435–448. <https://doi.org/10.1007/bf03395673>
- Schneider, R. (2001). Towards a cognitive theory of literary character: The dynamics of mental-model construction. *Style*, 35(4), 607–639. <https://www.jstor.org/stable/10.5325/style.35.4.607>
- Smit, J. (2015). *Antwoord geven op het leven zelf: Een onderzoek naar de basismethodiek van de geestelijke verzorging*. Uitgeverij Eburon.
- The official Harry Potter Fan Club*. (z.d.). Geraadpleegd op 19 juni 2024, van <https://www.wizardingworld.com/harry-potter-fan-club>
- Van Belle, J. (2018). 2.3 Dialogisch leven. In: *Alle werkelijke leven is ontmoeting* [Proponentsscriptie, Remonstrants seminarium]. pp. 19-33. Geraadpleegd via: <https://arminiusinstituut.remonstranten.nl/wp-content/uploads/sites/32/2018/05/proponentsscriptie-definitief.pdf>
- Waar vind ik een geestelijk verzorger*. (27 februari 2024). Geestelijke Verzorging in Nederland. Geraadpleegd op 14 maart 2024. <https://geestelijkeverzorging.nl/waar-vind-ik-een-geestelijk-verzorger/>
- ZonMw. (2022, November 29). Zingeving en Geestelijke verzorging. <https://www.zonmw.nl/nl/programma/zingeving-en-geestelijke-verzorging>